

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

2

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIĖDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

VILNIAUS POLITINIO LIETUVIŠKUMO KLAUSIMAS 1919 M. SAUSĮ

1918–1919 m. sandūroje visuomeninė ir politinė situacija Vilniuje buvo ypač paini ir nestabili. Per labai trumpą laikotarpį mieste ir krašte kelis kartus keitėsi valdžios, dažniausiai nespėjusios kaip reikiant įsitvirtinti ir atskleisti tikrųjų savo intencijų. Bendriausia, plačiajai visuomenei tapusi kone stereotipine situacijos kaitos schema būtų maždaug tokia: 1918 m. gruodžio pabaigoje vokiečiai susiruošę trauktis iš Vilniaus, o į valdžią mieste pretendavo bent kelios jėgos – lietuviai (Lietuvos Valstybės Taryba), socialistai (Vilniaus darbininkų sovietas), lenkai (Vilniaus lenkų komitetas ir jų karinė organizacija „Samoobrona“ (toliau – „Savigyna“)); vokiečiams traukiantis, įkandini jų, matydami savo nepajėgumą, pasitraukė ir lietuviai, o lenkai jėga įveikė Sovietą ir 1919 m. sausio pirmomis dienomis užvaldė Vilnių, tačiau jau po kelių dienų patys Raudonosios armijos buvo išstumti iš miesto, ir bolševikai čia šeimininkavo iki 1919 m. balandžio pabaigos. Tačiau detalizuodami šią schemą iškart susiduriame su daugybe esminių klausimų, į kuriuos visa ligšiolinė istoriografija nėra pajėgi argumentuotai ir aiškiai atsakyti. Pvz., ar visoms aukščiau išvardytoms jėgoms galime pripažinti Vilniuje buvusios valdžios statusą ir apskritai, kokiais kriterijais remiantis tai nustatyti; kurią laikyti teisėta ir kurią – okupacine valdžia¹

¹ Daugiausia kontroversijų istoriografijoje šiuo atžvilgiu yra kilę dėl sovietinės valdžios statuso. Lietuvių tautinėje istoriografijoje jai apibūdinti vienareikšmiškai vartojami terminai „invazija“, „okupacija“ (pvz., P. Č e p ė n a s, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius, 1992, p. 311), o sovietinėje istoriografijoje piešiamas visiškai priešingas vaizdas. Kur kas sudėtingiau yra su kelių dienų lenkų šeimininkavimo Vilniuje 1919 m. sausio pradžioje apibūdinimu. Lietuvių tautinė istoriografija, nors ir laikydama tą šeimininkavimą apskritai negatyviu, vengia jį taip pat aiškiai kaip sovietinį valdymą apibrėžti. Aiškinant padėtį pasitelkiama tam tikra valdžios „perdavimo“ ir „perėmimo“ koncepcija. Pagal ją, lenkai yra tie, kam vokiečiai, stipriausia tuo metu faktinė jėga, atsitraukdami neteisingai perdavė valdžią. Taip pasitraukiantys vokiečiai tarsi padaromi atsakingais už lenkų veiksmus, kartu užmaskuojamas faktas, kad lietuviai pralaimėjo konkurencinę kovą potencialiems antibolševikiniais sąjungininkams lenkams, kurie savarankiškai siekė miesto kontrolės. Tad lenkų šeimininkavimui įvardyti vartojamos tokios emociškai ir juridiškai neutralesnės sąvokos kaip „įsiviešpatavimas“,

ir t. t. Labiausiai čia, žinoma, mums rūpi lietuvių politinės jėgos būklės ir vaidmens analizė aptariamuoju laikotarpiu. Juk akivaizdu, kad besikuriančios Lietuvos valdžiai 1919 m. sausio pirmomis dienomis pasitraukus iš Vilniaus, miesto politinio lietuviškumo, t. y. priklausymo naujai Lietuvos valstybei klausimas toli gražu neprarado prasmės, tik įgijo naujas raiškos formas. Akivaizdžiausiai tai liudijo lietuvių karinės komendantūros ir valdžios generalinio įgaliotinio pasilikimas Vilniuje.

Bet apie viską nuo pradžių. Paskutinėmis 1918 m. dienomis konfrontuojančių jėgų Vilniuje nuostatos buvo tiek nutolusios ir skirtingos, kad koks nors politinis kompromisas buvo labai sunkiai įsivaizduojamas. Tačiau nė viena iš jų nebuvo pajėgi savo jėgomis primesti kitoms valios. Tai tebuvo įmanoma tik su užsienio jėgos pagalba. Labai arti tokio sprendimo buvo kairioji stovykla (Vilniaus sovietas), bet lenkai žengė žingsnį pirmieji. Gruodžio 29 d. lenkų „Savigynos“ vadovybė paskelbė įsakymą, kuriuo „Savigyna“ buvo paleista, o jos daliniai įtraukti į Lenkijos kariuomenės sudėtį². Šiuo įsakymu lenkai pažeidė tą trapią pusiausvyrą, kuri, nepaisant visų prieštaravimų, vis dar leido laikyti Vilniaus visuomenę organiška visuma ir tikėtis jos savaiminės konsolidacijos Lietuvos pilietinėje valstybėje. Iš Vilniuje buvusių lenkų karių imti organizuoti batalionai: pirmasis (vad. kapitono Szczerbickio), antrasis (vad. kapitono Zujewicziaus), trečiasis (vad. leitenanto Kaczkowskio) ir ketvirtasis (vad. leitenanto Gołębiowskio). Kavaleristai telkėsi į vadinamąjį pirmąjį Vilniaus ulonų pulką, vadovaujamą rotmistro W. Dąbrowskio. Vyriausias lenkų pajėgų štabas buvo įsikūręs Užupyje, kavaleristai – Antakalnyje. I batalionas dislokavosi Dominikonų gatvėje (priešais magistratą), II – Krantinės (Nadbrzeźna) g., III – Magdalenos g., IV – Paplavų (Popławska) gatvėje³. Organizuota taip pat lenkiška milicija ir žandarmerija, žvalgybos biuras. Gruodžio 31 d. štabas išleido mobilizacinį įsakymą,

„miesto kontrolės perėmimas“ (Pvz., V. L e s č i u s, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius, 2004, p. 247). Tačiau šis trumputis lenkiškos valdžios epizodas paprastai siejamas su vėlesniais lenkų veiksmais, ir yra toks negatyvus, kad iki jo įvardijimo „okupacija“, atrodo, belikęs vienas mažas žingsnelis (sakysim, lietuvių išeivijos istorikas A. Rukša tą epizodą apibūdina kaip „pirmąjį lenkų pasirošimą okupuoti Vilnių“ (A. R u k š a, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2: Lietuvių–lenkų santykiai ir kovų pradžia*, Cleveland, 1981, p. 157). Visgi dėl tokios lietuviškos istoriografijos tendencijos pagrįstumo labai svarbus istoriko Č. Laurinavičiaus pastebėjimas, kad „1918 m. pab. – 1919 m. pradžioje tautinė Lietuvos valstybė egzistavo daugiausia lietuvių galvose ir širdyse, taip pat valios pastangose, o ne realybėje“, nes „tuo metu įsivaizduojamoje Lietuvos valstybėje tebešeimininkavo okupacinė vokiečių kariuomenė, o šios galiai silpstant, pretenzijas į krašto valdymą ėmė reikšti įvairios jėgos, priešiškos pačiai lietuvių valstybės idėjai“ (*Lietuvos istorija, t. X: Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, ats. tomo red. Č. Laurinavičius, d. 1, Vilnius, 2013, p. 116).

²E. G i m ž a u s k a s, Vilniečių nuostatos ir Vilniaus politinio lietuviškumo klausimas 1918 m. lapkričio–gruodžio mėn., *Lietuvos istorijos metraštis. 2012 metai*. 2, Vilnius, 2013, p. 105–106. Dabartinis mūsų tyrimas iš esmės yra šio straipsnio chronologinis tęsinys.

³B. W a l i g ó r a, *Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 przez Rosję Sowiecką*, Wilno, 1938, s. 43–44, 49.

kad visi tarnybai tinkami lenkai nuo 17 m. amžiaus tučtuojau vyktų į verbavimo biurą, esantį prie štabo Vilniuje⁴. Vietoj vietinės lenkų „Savigynos“ raštuose ėmė figūruoti Lietuvos ir Baltarusijos generalinė karinė apygarda Lenkijos kariuomenės sudėtyje.

1918 m. gruodį vokiečiai dar gana tvirtai laikėsi Vilniuje. Čia jų pajėgų branduolį sudarė 46 landvero divizijos ir 46 landvero brigados štabai, taip pat revoliuciniame chaose paklusnumą vadovybei išreiškę smulkesni daliniai: 101 landvero pėstininkų pulko I batalionas, 105 pėstininkų pulko dvi kulkosvaidininkų kompanijos, 17-to ulonų pulko eskadronas, 246-to artilerijos pulko padalinys, 3-ias prūsų husarų pulkas ir 14-as prūsų savanorių batalionas⁵. Vokiečiai telkėsi pietinėje ir pietvakarinėje miesto dalyje, kontroliuodami geležinkelio stotį. Vilniaus Soldatenratas turėjo atskirą sau paklusnų dalinį, dislokuotą Didžiojoje gatvėje.

1918 m. lapkričio 11 d. Kompjeno paliaubų XII paragrafe buvo numatyta, kad Vokietijos kariuomenė kuriam laikui pasiliks buvusios Rusijos imperijos žemėse, taip pat ir Lietuvoje. Tuo paragrafu Vokietija buvo įpareigota ginti teritorijas nuo bolševikų invazijos⁶. Lapkritį ir gruodį dešimta vokiečių armija traukėsi iš rytų arčiau Vilniaus, apsistodama Molodečno–Baranovičių–Hancevičių linijoje. Lapkritį armijos vadovybė teigė, jog įsitvirtins toje linijoje, jeigu gaus reikiamų pastiprinimų iš Vokietijos kovingais daliniais arba savanoriais. Tačiau pačioje jų tėvynėje tebesitęsė revoliucinė suirutė. Tad gruodžio 29 d. dešimtos armijos vadas gen. Erichas von Falkenhaynas pranešė, jog dėl situacijos fronte ir savo dalinių būklės turi trauktis nuo Baranovičių bei 1919 m. sausio 4–5 d. apleisti Vilnių⁷. Dar daugiau, – vadas taip pesimistiškai vertino situaciją, jog teigė, kad armija, negavusi pastiprinimų, ne tik kad negalėsianti išsilaikyti Lietuvoje, bet ir apginti Rytprūsių sienų. Tad vokiečių jėgos atveju vietoje stebima padėtis ženkliai skyrėsi nuo tos, kaip ją traktavo vadovaujantys asmenys.

Tuo metu lietuvių aktyvistai, išgyvenę Augustino Voldemaro vyriausybės krizę ir laikiną struktūrinę dezorganizaciją, valstybės gynybos klausimu tarsi budo iš gilaus miego. Ką tik susidariusi Mykolo Sleževičiaus vyriausybė, matydama, kad per kelias dienas neįmanoma suorganizuoti kiek stipresnės lietuvių ginkluotos pajėgos Vilniui gelbėti, prašė vokiečių, kad jie neatitrauktų savo kariuomenės dalinių iš Vilniaus, duotų lietuviams galimybę ir laiko pasirengti ginti sostinę. Taip pat kreipėsi į Santarvininkus prašydama, kad tie išsakytų vokiečiams nepalikti Vilniaus beginklio, neužleisti jo bolševikams ir ginti Daugpilio–Molodečno–Baranovičių liniją⁸.

⁴Ten pat, p. 49–50.

⁵Schroeder gen. a. D. u. Hptm. Heyendorff, *Die sächsischen Freiwilligen-Truppen in Litauen 1919*, Dresden, 1933, S. 1.

⁶P. Čepėnas, min. veik., t. 2, p. 298, 314.

⁷Schroeder gen. a. D. u. Hptm. Heyendorff, min. veik., p. 6–7.

⁸K. Škirpa, Vilniaus problema, *Mykolas Sleževičius*, Chicago, 1954, p. 221–222.

Pirmos konkretnės kalbos apie tai, kad vokiečiai greitai metu iš tiesų gali palikti Vilnių, mieste ėmė skliti dar 1918 m. gruodžio viduryje⁹. Ir iškart tuo pačiu imta planuoti lietuvių besikuriančios valdžios įstaigų evakuaciją iš Vilniaus. Tai darė dar senoji A. Vol-demaro vadovaujama vyriausybė bei Lietuvos Valstybės Tarybos prezidiumas. Naktį iš gruodžio 19 į 20 d. iš Rusijos grįžusį M. Sleževičių gerokai nustebino tokie vilniečių politikų planai. Jam netgi teko raminti vilniečius, remiantis savo kelionės pastebėjimais, kad vokiečių atsitraukimas einąs lėtai ir sistemingai, o bolševikai iš paskos slenką nesku-bėdami, todėl dar esą laiko organizacijai¹⁰. Antanas Smetona jam tada paaiškines priimtą sprendimą vyriausybę kelti į Gardiną, kur ji dar bent keletą mėnesių galėsianti būti saugi vokiečių karių prieglobstyje¹¹ (reikia pastebėti, jog A. Smetona ir jo aplinka čia visgi įžvalgiai numatė aplinkybę, jog vokiečiai paskiausiai apleis Gardiną, kadangi jis buvo jų kariuomenės atsitraukimo iš Ukrainos magistralėje). Tačiau toks sprendimas taip ir liko neįgyvendintas, nes jį priėmusiųjų ratas greitai pakriko, o tapęs premjeru M. Sleževičius atšaukė jau pradėtus vykdyti evakuacinius veiksmus. Tačiau tuo pačiu metu M. Sleževičiaus nuomonė apie patį evakuacijos tikslumą visgi keitėsi. Dar gruodžio 23 d. senosios vyriausybės posėdyje, kur M. Sleževičius dalyvavo „vyriausiojo karo vado“ statusu, po pasikalbėjimo su Krašto apsaugos ministerijos štabu žymusis politikas buvo įtikintas, kad apginti Vilniaus nuo gresiančio bolševikų ar lenkų pavojaus negalima. Dėl to buvo sutarta valdžios įstaigas evakuoti į Kauną. Tiesa, šįkart evakuacijos data dar nebuvo nustatyta „dėlei visų situacijos smulkmenų neaiškumo“¹².

Nepaisant visų lietuvių prašymų bei reikalavimų, taip pat kitų aplinkybių, vokiečių kariškiai stebėtinai tiksliai laikėsi minėtojo E. von Falkenhayno apibrėžto kariuomenės atitraukimo plano. Gruodžio 31 d. vokiečiai ėmė trauktis iš kai kurių Vilniaus miesto dalių, į Kauną su savo administraciniu štabu išvyko generalinis įgaliotinis Lietuvoje Ludwigas Zimmerlė¹³. Tai pajutę lenkų kariškiai tos pačios dienos vakarą ėmėsi pirmosios ginkluotos akcijos – III batalionas išėjo iš savo kareivinių Magdalenos gatvėje ir užėmė miesto Rotušę¹⁴. Iš čia į gatves imti siųsti patruliai, turėję nuginkluoti sutiktus vokiečius ir gabenti į Rotušės patalpas. Akcija pasibaigė ginkluotu susirėmimu Aušros vartų ir Su-

⁹ Istorikas Alfredas Erichas Sennas mini „Vokiečių aukštosios karinės vadovybės gruodžio 14 dienos nutarimą evakuotis iš Vilniaus dėl pajėgių priešintis dalinių stokos“ (A. E. S e n n, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius, 1992, p. 54–55).

¹⁰ M. S l e ž e v i č i u s, 1918.XII.20 Vilniuje, *Lietuvos žinios*, 1922 04 27, nr. 48, p. 2.

¹¹ Ten pat.

¹² A. G r i g a r a v i č i u s, Vilnius: 1918 m. gruodžio 20–24 d., *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, sud. A. Eidintas ir G. Rudis, Kaunas, 1989, p. 69.

¹³ Memorandumas apie Vokietijos reicho generalinio įgaliotinio Lietuvai politinį darbą nuo 1918 m. lapkričio mėn. iki 1919 m. birželio mėn., *Lietuvos istorijos metraštis. 1974 metai*, Vilnius, 1976, p. 122.

¹⁴ B. W a l i g ō r a, *Walka o Wilno*, s. 50.

bačiaus gatvės rajone, kai vokiečiai atsiuntė kulkosvaidžiais ginkluotą dalinį. Tačiau atsi-kovoti Subačiaus gatvės jiems jau nepavyko. Po šių kovų iškart buvo pasiektas tam tikras susitarimas, pagal kurį vokiečiai palaipsniui turėjo apleisti miestą, kol kas pasilikdami Pohuliankos rajoną ir geležinkelio stotį. Netgi buvo nustatyta demarkacinė linija, o lenkai savo ruožtu sausio 1 d. rengėsi plėtoti akciją¹⁵.

Vokiečiams pajudėjus iš Vilniaus, iškart tą pačią gruodžio 31 d. buvo sušauktas už-daras lietuvių vyriausybės posėdis dėl evakuacijos. Šis klausimas tarsi vėl buvo iškeltas naujai ir iš pagrindų. Krašto apsaugos ministrui teko kolegoms vėl pakartoti, kad „Vilniui apginti pajėgų neturime“¹⁶. Tada premjeras uždavė principinį klausimą: ar vyriausybei likti Vilniuje ir tuo pačiu protestuoti prieš bolševikų įsiveržimą, ar iš Vilniaus išsikraus-tyti, siekiant organizuoti kariuomenę¹⁷. Ministrai sutartinai pasisakė už pastarąjį variantą, tik rūpinosi, kad Vilnius nebūtų atiduotas be kokio nors, kad ir simbolinio, pasipriešini-mo. Krašto apsaugos ministrui užtikrinus, kad „Vilnius nebus atiduotas be šūvio“, nors „apie rimtą pasipriešinimą galvoti negalima“, dėl evakuacijos realizavimo buvo apsi-spręsta. Premjeras pasiūlė susikoncentruoti ties propagandiniu Vilniaus gynybos aspektu: paskelbti vilniečiams, kad lietuviai gins miestą, šalia Vilniaus komendantūros vadovo dar paskirti ir Vilniaus bei Vilniaus apylinkių karo pajėgų viršininką, kuriam pavesti ginti Vil-nių „iki paskutinių pajėgų“. Tam kabinete buvo pritarta¹⁸. Šio posėdžio kontekstas viena-reikšmiškai bylotų, jog vyriausybės nariai tąkart pavojų išvelgė tik iš bolševikų pusės.

Sausio 1 d. vokiečiai tęsė evakuaciją ir tądien apleido visą vadinamąjį „žemutinį miestą“ (į pietus nuo Pylimo gatvės). Iškart iš kareivinių išėjo kiti lenkų batalionai ir išstatė savo patrulius bei sargybas vokiečių apleidžiamoje teritorijoje (pirmiausia Lukiškėse, Neries krantinėje, Rasose)¹⁹. Gatvėse ėmė patruliuoti ir lenkų kavalerija. Generolas Adamas Mokrzeckis pasiskelbė miesto komendantu, pranešė perimantis valdžią ir išleido atsišaukimą, „kviesdamas išlaikyti tvarką, garantuodamas visiems be tautybės skirtumo vilniečiams gyvybės ir turto saugumą, užtikrindamas visišką egzistencijos laisvę politi-nėms partijoms ir kartu įsakydamas sudėti visus ginklus“²⁰.

Tos pačios dienos Lietuvos vyriausybės posėdyje akcentai buvo dėliojami jau kiek kitaip nei išvakarėse. Aiškiausiai pasisakė Stasys Šilingas: „Bolševikų pavojus yra nu-toles, bet lenkų pavojus mus užgulė“²¹. Susisiekiimo ministerijos valdytojas pranešė, kad

¹⁵ Ten pat, p. 50–51.

¹⁶ 1918 12 31 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 923, ap. 1, b. 9, l. 54.

¹⁷ Ten pat, l. 54v.

¹⁸ Ten pat, l. 54a, p. 55a.

¹⁹ B. Wa li g ó r a, *Walka o Wilno...*, s. 51–52.

²⁰ Ten pat, p. 51.

²¹ 1919 01 01 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 259v.

„visas miestas lenkų rankose <...> matyti, kad jie dirba susitarę su vokiečiais“. Krašto apsaugos ministras informavo, jog „prie stoties neprileidžia lenkai“ ir tai yra trukdis evakuacijai²². Keičiantis situacijai, nariai vėl ėmė abejoti dėl evakuacijos. Atsirado pasiūlymų ją dar kelioms dienoms atidėti, „kol nusistatys santykiai su naujos okupacijos valdžia“; išvykti tik premjerui ir Valstybės Tarybos pirmininkui, o kitiems pasilikti; iškraustyti tik svarbiausias įstaigas²³. M. Sleževičius vėl gavo priminti svarbiausią: „Evakuacijos klausimą reikia risti sąryšį su tuo, ar mes galime čia dirbti darba“. Ir toliau jau sekė lenkiškas motyvas: „Pasilikę Vilniuje mes turime duoti komendantūrai įsakymą nuginkluoti legionininkus. Kaune mūsų padėjimas mažai tepagerės. Bet ten mes būsime tarp savųjų. Ten mes rasime paramos mūsų liaudyj. Palikti Vilniuje reiškia laukti susitarimo su lenkais. Mes turime ieškoti atspirties žmonėse.“²⁴ Tai ir tapo paskutiniu argumentu už evakuaciją, dėl kurio niekas nesiginčijo. Apsisprendus evakuotis reikėjo skubėti, nes dar gruodžio 31 d. buvo pranešta, kad evakuacijai vagonų iš vokiečių bus galima gauti tik iki sausio 2 d. Tad šią dieną ministrų kabinetas bei visos ministerijos geležinkeliu ir išsikraustė į Kauną. Čia reiktų pridurti, kad „lenkiškas argumentas“, sausio 1 d. posėdyje suneraminęs ir suezrinęs lietuvių ministrus, neapsiribojo tik tuo, kad lenkai tą dieną ėmėsi miesto kontrolės perėmimo. Dar tame pačiame posėdyje buvo svarstomi kabineto žmonių vestų derybų su Vilniaus lenkų politiniais veikėjais rezultatai. Jie visiškai netenkino lietuvių atstovų (lenkai atsisakė pripažinti Lietuvos valstybę Oberosto ribose, be to, pripažinimą saistė sąlyga, kad Lietuva sueitų į federacinius ryšius su Lenkija)²⁵. Posėdyje derybininkams imta priekaištauti, kad jie leido lenkams užimti poziciją, pagal kurią pastarieji lyg nebūtų Lietuvos visuomenės dalis; kad ministrai derybų pradžioje neužakcentavo, jog dalyvauja jose kaip privatūs asmenys. Po šito M. Sleževičius prabilo apie savo padarytą klaidą ir galimą kabineto atsistatydinimą²⁶. Tačiau tai nebuvo eskaluojama ir liko vienkartinio priekaištu, žinoma, gerokai sujaukusiu posėdžio nuotaikas.

Vyriausybės pasitraukimas, be abejonės, buvo labai nenaudingas iki tol lietuvių puoselėtam jei ne natūralaus, tai bent politinio Vilniaus lietuviškumo įvaizdžiui. Beje, paprastai istoriografijoje minimas tik vyriausybės, t. y. vykdomosios valdžios pasitraukimas. Tačiau šiuo atveju svarbu atkreipti dėmesį ir į neakcentuojamą lietuviškosios įstatymdavystės institucijos – Lietuvos Valstybės Tarybos situaciją. Jos sesija baigėsi gruodžio 11 d., ir tos sesijos pabaiga sutapo su pribrendusia pačios institucijos reforma: gruodžio 10 d. buvo priimtas įstatymas dėl Antrosios Lietuvos valstybės visuomenės atstovų konferen-

²² Ten pat, l. 259–259v.

²³ Ten pat, l. 259v.

²⁴ Ten pat, l. 259v–260.

²⁵ Plačiau apie derybas žr.: 1918 12 29 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, ten pat, b. 9, l. 50; E. G i m - ž a u s k a s, min. veik., p. 103; A. E. S e n n, min. veik., p. 57–58.

²⁶ 1919 01 01 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 258–259.

cijos sušaukimo²⁷ (pirmoji konferencija, kaip žinia, vyko 1917 m. rugsėjį Vilniuje ir išrinko pačią Lietuvos Tarybą). Antroji konferencija vėlgi turėjo prasidėti Vilniuje 1919 m. sausio 16 d., ir iš pagrindų atnaujinti Lietuvos Valstybės Tarybos instituciją. Ligi to laiko jos nariai buvo neįpareigoti laikytis kartu ir, iškilus evakuacijos klausimui, sprendė individualiai. Įstatymiškai tebefunkcionavo Tarybos prezidiumas, kurį sudarė trys asmenys, tačiau jo situacija vėlgi klostėsi netipiškai: pirmininkui A. Smetonai neaiškiomis aplinkybėmis išvykus į užsienį ir nesant Lietuvoje, prezidiumo vardu daugiausia reiškęsi jo narys S. Šilingas; kitas klausimas, kiek ta jo raiška turėjo politinio svorio ir įtakos. Mat 1918 m. gruodžio antroje pusėje tapo ryški viso konservatoriškojo politinio sparno krizė, o A. Voldemaro vyriausybės žlugimas buvo ryškiausia, bet ne vienintelė tos krizės apraiška²⁸. Akivaizdu tai, jog konservatorių dominuojamos Lietuvos Valstybės Tarybos reikšmė tiek lietuviškosios visuomenės opinijoje, tiek ir valstybinių institucijų sistemoje buvo smukusi, sumenkusi. Skiriamas premjeru M. Sleževičius reikalavo, kad Tarybos veikla būtų suspenduota²⁹. Situacija lėmė, kad M. Sleževičiaus vyriausybei buvo suteikta didelį teisių – pavesta ne tik valdyti šalį, bet ir leisti įstatymus³⁰ (vėlgi netradicinis valdžios šakų kompetencijų paskirstymas). Jausdami savo silpnumą, konservatoriai tuomet su tuo sutiko. Taryba turėjo nesikišti į kabineto veiklą iki minėtos konferencijos sušaukimo, ir tai buvo M. Sleževičiaus sąlyga Tarybos prezidiumui³¹. Viso politinio spektro atstovai pagrindines viltis siejo su konferencija, tikėdamiesi ten sustiprinti savo pozicijas. Tad tuometinės Lietuvos Valstybės Tarybos kaip institucijos pasitraukimo iš Vilniaus klausimas nebuvo esminis. Tačiau jis tapo reikšmingas kitu aspektu – politinio bendradarbiavimo su krašto kitataučiais, linkusiais į kompromisą. Mat pagal lapkričio 27 d. susitarimą su baltarusiais ir gruodžio 11 d. – su žydais, kaip vieni pagrindinių tų susitarimų punktų figūravo minėtų tautinių grupių atstovų kooptavimas į Tarybą; buvo kooptuoti 6 baltarusiai ir 3 žydai, nurodytos konkrečios jų pavardės³². Tad nė nespėję apsibrasti su savo vaidmeniu, naujieji Tarybos reprezentantai jau gavo spręsti dilemą: pasilikti Vilniuje ar trauktis su lietuviais. Kaip parodė vėlesni įvykiai, žydai, o ypač baltarusiai laikėsi daugiausia savarankiškai: iš kooptuotųjų baltarusių su lietuvių valdžia darbavosi tik Vaclavas Lastauskis ir Domininkas Semaška³³, Vilniuje pasiliko kooptuotasis vietinės žydų bendruomenės

²⁷ P. Č e p ė n a s, min. veik., t. 2, p. 365.

²⁸ Plačiau apie krizę iš pačių konservatorių pozicijų žr. L. Noreikos 1918 XII 28 laiškas A. Smetonai, *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, p. 70–72.

²⁹ J. Būtėnas ir M. Mackevičius, II-ojo ministrų kabineto pirmininkas, *Mykolas Sleževičius*, p. 82.

³⁰ R. Č e p a s, Ministras pirmininkas Mykolas Sleževičius, *Lietuvos Respublikos Ministrų pirmininkai (1918–1940)*, red. V. Spečiūnas, Vilnius, 1997, p. 80.

³¹ Ten pat.

³² E. G i m ž a u s k a s, min. veik., p. 95–96

³³ Plačiau žr. E. G i m ž a u s k a s, *Baltarusių veiksmys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.*, Vilnius, 2003, p. 87, 104.

lyderis Jokūbas Vygodskis (jis taip pat buvo ir ministras žydų reikalams M. Sleževičiaus kabinete)³⁴. Tačiau laukiant būsimosios konferencijos sprendimų, nebuvo keliamas nusišalinusių Tarybos narių pakeitimo kitais klausimas. Tad Tarybos reikšmės smukimas ir pavienių jos narių išsibarstymas tikrai nesustiprino lietuvių bendradarbiavimo su kitataučiais, o tuo pačiu – lietuviškumo pozicijų Vilniuje ir Vilnijoje. Tai vėlgi visų pirma taikytina santykiams su baltarusiais, kadangi į Kauną besikraustanti lietuvių valdžia tolo nuo etnininių baltarusiškų teritorijų, o Jazepo Voronkos vadovaujama baltarusių reikalų ministerija pasitraukė ne į Kauną kaip kitos ministerijos, bet į Gardiną.

Tačiau mieste, be lietuviškos valdžios viršūnės, buvo ir daugiau lietuviškumą reprezentuojančių institucijų bei subjektų, kurių pozicijas iškart imtąsi stiprinti. Gruodžio 24 d., taigi M. Sleževičiaus vyriausybės formavimo metu, buvo įsteigta Vilniaus miesto karo komendantūra³⁵. Komendantu buvo paskirtas Liudas Gira, o jo padėjėju – karininkas Kazys Škirpa³⁶. Kitą dieną komendantūrai buvo paskelbtas pirmasis įsakymas. Juo remiantis, Vilniaus komendanto žinion iškart perėjo visos apsaugos įstaigos, o jų vadovai kasdien turėjo atsiskaityti už savo veiklą. Komendantūros adjutantu buvo paskirtas Petras Gužas, antruoju adjutantu – karininkas Emilis Šneideraitis³⁷. Gruodžio 26 d. iš Krašto apsaugos ministerijos gauti pirmieji pinigai (5000 markių) ir pradėta priiminėti savanorius. K. Škirpa kartu su Juozu Pajauju parengė atsišaukimą komendantūros vardu į Vilniaus piliečius, raginantį visus be tautos skirtumo stoti į savanorius lietuviškoje Vilniaus komendantūroje ir ginti kraštą nuo atslenkančių bolševikų. Gruodžio 26 d. Kalėdų proga miesto teatre gausiai susirinkusi Vilniaus lietuvių visuomenė žiūrėjo spektaklį, tad pasinaudojęs ta proga J. Pajaujis pasakė publikai tam momentui pritaikytą kalbą – lyg įžangą, o paskui K. Škirpa perskaitė patį atsišaukimą. Kaip prisiminė K. Škirpa, jie sulaukė didelių ovacijų ir nuoširdaus publikos palaikymo³⁸. Tekstas buvo klijuojamas ir miesto viešosiose vietose – tam talkino lietuviška Vilniaus moksleivija. Jau rytojaus dieną į komendantūrą aktyviai ėmė rinktis savanoriai. Tai buvo įvairiausių visuomenės sluoksnių atstovai: buvę studentai, vyresniųjų klasių moksleiviai, jaunesni inteligentai, miestelėnai ir darbininkai. Rinkosi kalbantys ne tik lietuviškai, bet ir lenkiškai bei baltarusiškai. Per savaitę prisirinko apie 500 vyrų, apie 20 karininkų ir karo valdininkų³⁹. Į savanores užsirašė ir keturios merginos. Buvo sudaryta pirma kuopa iš 5 karininkų ir 64 kareivių, prie jos – lenkiškai kalbančiųjų komanda ir kulkosvaidininkų komanda iš 4 karininkų ir 12

³⁴ P. Č e p ė n a s, min. veik., t. 2, p. 307.

³⁵ 1918 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai, *LCVA*, f. 384, ap. 1, b. 3, l. 7.

³⁶ Gruodžio 31 d. L. Girai susirgus, jo pareigas perėmė padėjėjas K. Škirpa.

³⁷ 1918 m. įsakymai Vilniaus miesto komendantūrai, *LCVA*, f. 1126, ap. 4, b. 206, l. 1–2.

³⁸ K. Š k i r p a, Savanorių pašaukimas, *Mykolas Sleževičius*, p. 217–219; P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915. XII. 26–1919. XI. 26*, Trakai, 2009, p. 119–120.

³⁹ K. Š k i r p a, Savanorių pašaukimas, p. 219.

kareivių⁴⁰. Pirmos kuopos vadu iš pradžių buvo paskirtas karin. Kleofas Mikalauskas, vėliau – karin. Vladas Barkauskas, kulkosvaidžių komandos viršininku – karin. Jonas Pranculis, lenkakalbių kuopos vadu – karin. Ignas Adamkavičius, instruktoriais – Juozas Račys, Vladas Dumčius, Antanas Gruzdis, gydytojais – A. Petraitis, J. Puodžiūnas ir kt.⁴¹ Visokiais būdais iš pasitraukiančių vokiečių buvo gauta 50 šautuvų, keliolika revolverių, 500 rankinių granatų, pora lengvųjų ir vienas sunkusis kulkosvaidis⁴². Komendantūra kūrėsi buvusiuose vokiškosios karinės administracijos rūmuose (Šv. Jurgio g., 36), kuriuos vokiečiai atlaisvino dar gruodžio 18 d. ir kur kaip svarbiausios institucijos dabar reprezentavo pati vyriausybė ir beveik visos ministerijos⁴³. Tačiau savanoriai buvo apgyvendinami buvusiose artilerijos kareivinėse už Žaliojo tilto, šalia elektros stoties, kurias dalinosi su Vilniuje pradėtų formuoti pulkų užuomazgų savanoriais. Kaip tik iš Alytaus į Vilnių gruodžio paskutinėmis dienomis atvyko I pėst. pulko (vieno iš besiformuojančių) 23 kareiviai ir 2 puskarininkiai, vadovaujami karin. Zenono Gerulaičio⁴⁴. To pulko vadas karin. Jonas Galvydis-Bykauskas buvo paskirtas į jau minėtas Vilniaus ir Vilniaus apylinkių karo pajėgų viršininko pareigas⁴⁵.

Kaip aiškėja iš buvusių komendantūros vadų atsiminimų, garsioji lietuviškos trispalvės iškėlimo Gedimino pilyje akcija 1919 m. sausio 1-ąją buvo sumanyta ir atlikta būtent jų pačių iniciatyva, o ne vyriausybės pavedimu. Tą dieną apie pietus komendantūros vyrai pastebėjo, jog išsikraustantys vokiečiai nuėmė savo vėliavą nuo pilies bokšto. Tada K. Škirpa ir P. Gužas, nieko su politikais nederinę, skubiai nuvyko į Lietuvos Tarybos rūmus, beveik jėga atėmė iš rūmų valdytojo Adomaičio didelę trispalvę ir su ja greitai grįžo prie pilies⁴⁶. Karininkas K. Škirpa su savanoriu Vincu Steponavičiumi dar nuskubėjo į kareivines už Žaliojo tilto, paėmė savanorių būrį garbės sargybai ir vėl grįžo⁴⁷. Važiavo ginkluoti vežikų rogėmis, ir, pasak savanorio Stasio Butkaus, tai buvo pirmas kartas, kai lietuvių savanoriai ginkluoti viešai pasirodė mieste (anksčiau keliais atvejais vokiečiai atėmė ginklus). Po to visi kartu užkopė į kalną ir iškėlė vėliavą bei saljutavo šūviais. Žingsnio logiką, kuri pirmiausia buvo kariška, savo atsiminimuose trumpai nusakė

⁴⁰ P. Gužas, Atsiminimai apie pirmąsias mūsų kariuomenės kūrimosi dienas, *Mūsų žinynas*, t. 5, nr. 15, Kaunas, 1923, p. 451–452. Galėtų kilti klausimas, kodėl skiriasi įregistruotų ir apginkluotų savanorių skaičiai. Istorikas V. Lesčius teigia, kad „pradžioje daugelį savanorių vien tik įregistruodavo, nes dėl ginklų ir aprangos stygiaus negalėjo tuoj pat įtraukti į karo tarnybą“ (V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, Vilnius, 1998, p. 82).

⁴¹ 1918 m. įsakymai Vilniaus miesto komendantūrai, *LCVA*, f. 1126, ap. 4, b. 206, l. 2.

⁴² K. Škirpa, Savanorių pašaukimas, p. 219.

⁴³ P. Gužas, min. veik., p. 446–449.

⁴⁴ Ten pat, p. 452.

⁴⁵ 1918 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai, *LCVA*, f. 384, ap. 1, b. 3, l. 10.

⁴⁶ K. Škirpa, Vilniaus problema, p. 222; P. Gužas, min. veik., p. 452.

⁴⁷ Ten pat; S. Butkus, *Vyrai Gedimino kalne*, Chicago, 1957, p. 97–98.

K. Škirpa: „Kieno vėliava – to ir tvirtovė!“⁴⁸ Pasak P. Gužo, bekeliant vėliavą Katedros aikštėje susirinko didžiausia minia žmonių, domėdamasi, kieno vėliava iškils po 3 metų vokiečių valdymo; dauguma manė, kad tai bolševikai (nes savanoriai buvo „apsitaisę rusiškais šineliais ir bekešomis“); pamačiusi, kad iškilo lietuvių trispalvė, minia nusiramino ir išsiskirstė; buvusieji ten vėliau pasakoję, kad dauguma džiaugėsi⁴⁹. Po vėliavos iškėlimo karininkai ir keli kareiviai grįžo atgal, o kiti liko prie vėliavos pirmojoje jos garbės sargyboje. Tik užbaigus ceremoniją K. Škirpa raportavo M. Sleževičiui apie įvykį. Pasak karininko, šis „džiaugėsi, kad taip sėkmingai pagavome momentą“⁵⁰.

Vilniaus komendantūros vyrai buvo tie, kuriuos pasitraukdama M. Sleževičiaus vyriausybė artimiausioje ateityje numatė pagrindiniu Vilniaus lietuviškumo reprezentantu, o užėinant bolševikams jie turėjo atlikti bent simbolinių miesto gynėjų vaidmenį. Dar gruodžio 31 d. posėdyje krašto apsaugos ministras pareiškė: „Vilniuj palieka būrys karininkų, kurie vadovaujant L. Girai ir Škirpai stos į kovą“⁵¹. Komendantūrai negailėta ir pinigų iš Krašto apsaugos ministerijos dispozicijos: gruodžio 29 d. jai skirta 50 tūkst., 1919 m. sausio 1 d. – 30 tūkst., sausio 3 d. – 80 tūkst. markių⁵². Gruodžio 31 d. buvo parūpinta taip pat patalynės, aprangos, ūkinio ir kitokio inventoriaus.

Paskutinės 1918 m. dienos vyriausybės posėdyje taip pat jau buvo iškilęs vyriausybės įgaliotinio palikimo Vilniuje klausimas. Tada šnekėta, kad jo pagrindinė funkcija būtų protesto įteikimas atėjusiems bolševikams. Buvo įvardyta ir konkreti kandidatūra – švietimo ministras Mykolas Biržiška. Tačiau tuokart dauguma ministrų šios idėjos nepalaikė. Vieni jų manė, kad išvis beprasmiška protestuoti, nes „dabar klausimas rišamas ne protestais, o ginklu“, kiti manė, kad tai tiesiog fiziškai pavojinga, o „mums kiekvienas žmogus brangesnis už auksą“⁵³. Visi jie nežinojo užkulisų: sutikdamas būti ministru M. Biržiška M. Sleževičiui buvo iškėlęs sąlygą, kad jeigu vyriausybė keltųsi į Kauną, jis pasiliktų Vilniuje, o pastarasis su tuo sutikęs⁵⁴. Dabar toks momentas kaip tik atėjo, ir pasiliekančiam M. Biržiška galėjo pasitarnauti Lietuvos interesams paliekamame mieste. Ir po to sausio 2 d. data Vilniuje imtas platinti oficialus skelbimas, kurį verta ištisai pacituoti: „Išeidamas iš faktinio padėjimo, jog mūsų sostinė miestas Vilnius susisiekimo žvilgsniu liko atkirstas nuo Lietuvos ir jog šiuo karo metu yra būtinas reikalas ankštame sąryšyje su visu kraštu organizuoti krašto pajėgas, Ministerių Kabinetas posėdyje sausio 1 d. yra

⁴⁸ K. Škirpa, *Vilniaus problema*, p. 222–223.

⁴⁹ P. Gužas, *min. veik.*, p. 452–453.

⁵⁰ K. Škirpa, *Vilniaus problema*, p. 223.

⁵¹ 1918 12 31 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 54v.

⁵² 1918 m. įsakymai Vilniaus miesto komendantūrai, ten pat, f. 1126, ap. 4, b. 206, l. 1–2, 5, 14.

⁵³ 1918 12 31 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, ten pat, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 54v–55v.

⁵⁴ M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės (Iš Vilniaus darbo atsiminimų)*, d. 1: *Ligi 1919 m. liepos 1 d.*, London, 1960, p. 43–44.

nutaręs: 1) visą valdžią Vilniuje pavesti Vilniaus Karo Komendantūrai, palikus prie jos atskirų ministerijų įgaliotinius, 2) generaliu Laikinosios Vyriausybės Įgaliotiniu Vilniuje palikti Švietimo Ministerį Mykolą Biržišką, 3) visas ministerijų įstaigas laikinai perkelti į Kauną. Ministeris Pirmininkas M. Sleževičius, Ministerių kabineto reikalų vedėjas Tadas Petkevičius.⁵⁵ Verta pastebėti, jog sausio 1 d. vyriausybės posėdžio protokole nėra tokių reziumuojančių formuluočių, M. Biržiškos paskyrimas visai nepamirėtas, o posėdis baigtas tokiu S. Šilingo pasiūlymu: „Pasilikti Vilniuj vienai ar dviem parom Vidaus Reikalų Ministrui, Ministrui be portfelio ir Švietimo Ministrui su sąlyga, kad vienas iš jų Ministro Pirmininko pavaduotojo teisėmis“⁵⁶. Tad reiktų manyti, kad M. Biržiškos paskyrimas buvo suderintas neoficialiu keliu jau po šio posėdžio.

Sausio 1–2 dienomis buvo atgaivinama ir Miesto valdyba, kurią sudarė 16 narių⁵⁷. Ji taip pat organizavo savo miliciją, kuriai iš vokiečių buvo nupirkta keliasdešimt karabinų. Nustatyti milicininkų etatai ir algos jiems. Pvz., milicininkui buvo numatyta 350 markių pensijos ir dar po 10 markių už kiekvieną turimą vaiką. Komendantu – policmeisteriu buvo paskirtas gen. Antonowiczius⁵⁸. Tai buvo iš esmės lenkiška institucija, tačiau kito pavaldumo nei besiorganizuojantys legionininkai. Netgi tai sumaišties sąlygomis vedė prie nesusipratimų. Pvz., miesto milicija tada saugojo elektros stotį ir sustiprino sargybas. Kadangi lietuvių kareivinės ir elektros stotis buvo greta, prie Žaliojo tilto postą išstatę legionininkai manė, kad elektros stotyje dislokuojasi lietuvių dalinys⁵⁹.

Sausio 1 d. bėgyje lenkai nutarė imtis veiksmų prieš Vilniaus darbininkų Sovietą, kadangi tai dabar buvo pagrindinė kliūtis jiems įsitvirtinant vokiečių paliktoje miesto dalyje. Formalus pretekstas buvo ginklų kaupimas ir slėpimas Sovieto būstinėje⁶⁰. Kadangi prie miesto iš rytų jau artinosi rusų bolševikai, lenkus neramino kairuoliškai nusiteikusių asmenų susitelkimas pačiame mieste. Sovietas turėjo savos ginkluotos milicijos būrį, buvo ženklų, kad jį stiprina civiliškai perrengti raudonarmiečiai ir pan. Negalima sakyti, jog lenkai užklupo Sovieto atstovus nepasiruošusius: jau anksčiau matydami, kad jų valdžios perėmimo mieste planas stringa, globėjai iš vokiečių Soldatenrato kraustėsi iš miesto, kairieji visas savo jėgas sutraukė į pastatą Varnų g. 5 ir pavertė jį kariškai įtvirtintu punktu⁶¹. Sausio 1 d. vakare lenkai apsupo pastatą ir pareikalavo sudėti ginklus, į tai apsuptieji atsakė šūviais⁶².

⁵⁵ Ten pat, p. 55–56; *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1919, nr. 2/3, p. 3–4.

⁵⁶ 1919 01 01 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1. b. 24, l. 260.

⁵⁷ J. Tyszkiewicz, Pierwsze dni 1919 r. w Wilnie w świetle dziennika Gabriela Rodziewiczza, *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1, Białystok, 1996, s. 328.

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ S. Butkus, min. veik., p. 100–101.

⁶⁰ B. Waligóra, *Walka o Wilno*, s. 52.

⁶¹ A. Rukša, min. veik., t. 2, p. 154.

⁶² B. Waligóra, *Walka o Wilno...*, s. 53.

Prasidėjo ginkluotas susirėmimas, kuris tęsėsi visą naktį. Per jį pasireiškė Sovieto šalininkų neorganizuotumas: kelių gynybai turėjusių vadovauti asmenų išvis nebuvo pastate; žydų Bundo karinė draugovė, turėjusi ateiti į pagalbą apsuptiesiems, neišitraukė į mūšį ir stebėjo įvykius iš gretimo pastato⁶³. Sausio 2 d. apie pietus gynėjams jau pritrūko šovinių ir dauguma iš jų pasidavė lenkams. Tačiau penki atsisakė pasiduoti ir nusišovė (vėliau sovietinėje propagandoje jie buvo paversti didvyriais). Paėmę pastatą legionieriai gaudė bei suiminėjo Sovieto narius, kratė įtartinus asmenis⁶⁴.

Šitaip pakrypę įvykiai lėmė, jog sausio 2 d. pavakaryje generalinis įgaliotinis M. Biržiška gavo pirmiausia įteikti protestą ne bolševikams, o lenkams. Pasiėmęs iš komendantūros palydovais karininkus P. Gužą ir I. Adomkavičių, M. Biržiška tiesiai su jais nuvažiavo į lenkų štabą Užupyje⁶⁵. Lenkus šis vizitas gerokai nustebino. Įgaliotinis paprašė pasimatymo su vyriausiu lenkų pajėgų vadu Vilniuje gen. Władysławu Wejtką ir jis čia pat įvyko. Į pokalbį su lenkų vadu M. Biržiška nesileido, tik perskaitė jam savo surašytą protestą. Tame tekste, atsižvelgiant į tai, kad valdžia Lietuvoje ir Vilniuje priklauso Lietuvos vyriausybei, kad Vilniaus miestas lenkų tapo atimtas be šios vyriausybės sutikimo, kad kariuomenė gatvėse nesivadovauja Lietuvos karinės vadovybės viršenybe ir savinasi svetimus ženklus (erelį prie kepurės), kad stoja prieš Lietuvos gyventojų dalį, būtent į Sovietą susibūrusius darbininkus, Lietuvos vyriausybės pavedimu generalinis įgaliotinis reiškia lenkų kariuomenės vadui Vilniuje „griežčiausią protestą prieš jo pasisavinimą vyriausybės teisių ir įsikišimą į vidujinius Lietuvos reikalus, kas gresia jai naminiu karu ir suirutė“⁶⁶. Išklaušęs W. Wejtką dar paklausė: „Kas gi toliau?“ „Nieko daugiau“ atsakė M. Biržiška ir pridūrė, jog prirėikus lenkai galį kalbėtis su Kaunu⁶⁷. Savo užsistojimą už Sovietą prieš lenkus vėliau M. Biržiška yra taip pakomentavęs: „Užtardamas savo proteste darbininkų tarybą, kaip Lietuvos gyventojų dalį, tesilaikiau bendro valstybinio pagrindo, nė kiek nemanydamas reikšti pritarimo tarybos veikimo kryptį.“⁶⁸ O apskritai M. Biržiškos protesto turinys – tai objektyvus pagrindas pastebėjimui, jog gruodžio 29 d. lenkų Savignyos daliniai, tapdami Lenkijos kariuomenės dalimi, pažeidė tą trapią pusiausvyrą, kuri vis dar leido laikyti Vilniaus visuomenę organiškai visuma, o sausio 1–2 d. puldami Sovietą lenkai visiškai ją panaikino, pradėję aktyvius kovos veiksmus prieš kitą tos visuomenės dalį.

⁶³ Ten pat.

⁶⁴ Lenkų įvykdytą ginkluotą Vilniaus Sovieto likvidavimą daugiau ar mažiau mini praktiškai visi apie šį laikotarpį mieste rašę autoriai, tik skirtingai jį interpretuodami.

⁶⁵ M. B i r ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 60. K. Škirpa prisimena, jog M. Biržiška į lenkų štabą vyko su karininkais I. Adamkavičiumi ir J. Pranculiu (K. Š k i r p a, Vilniaus problema, p. 224.).

⁶⁶ *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1919, nr. 2/3, p. 4; M. B i r ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 61–62.

⁶⁷ M. B i r ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 62.

⁶⁸ Ten pat, p. 63–64.

Gana savitai vokiečių traukimosi fone klostėsi lietuvių ir lenkų kariškių santykiai Vilniuje. Savanoris S. Butkus prisimena, kaip jis sausio 1 d. vakare, legionininkams jau pasklidus miesto gatvėse, keliavo iš kareivinių per Žaliąjį tiltą į vėliavos sargybą Gedimino bokšte. Kai ką iš to verta tiesiog pacituoti: „Tik retkarčiais susitikdavau lenkų legijonierių patrulius. Jie jau iš tolo šaukdavo: „Kas ten?“ – Lietuvos kareivis! – atsakydavau. – Greičiau, tik greičiau! – pasakydavo, bet artyn tikrinti neidavo“ <...> „Priėjęs Katedrą, menkoj šviesoj pastebėjau kažką, lyg krūmus. Dievaž, nueinant tų „krūmų“ nebuvo. Vis dėlto einu tiesiog prieš krūmus. Staiga „krūmai“ lenkiškai sušunka: „toliau, toliau į šoną!“ Geriau išsižiūrėjęs pastebėjau lenkų legijonierių kavaleriją, kuri nejudėdama stovėjo netoli Katedros. Visi pasiruošę sėdėjo ant arklių⁶⁹. Adjutantas P. Gužas prisimena: „Iškėlę vėliavą, tik spėjome sugrįžti į Komendantūrą, kaip ginkluoti lenkų legioninkai pasipylė Vilniaus gatvėse ir kiekvieną praeivį sustabdinėjo, bet parodžius jiems dokumentą, kad Lietuvos karininkas, mandagiai atsiprašę praleisdavo. Lenkai legioninkai žinodami, kad Gedimino kalno bokšte yra mūsų sargyba ir saugo Lietuvos tautinę vėliavą, nedarė mažiausių pasikėsinimų prisiartinti prie bokšto ir apskritai laikėsi toliausiai nuo tų vietų, kur buvo mūsų kareiviai“⁷⁰. Vėlgi S. Butkus apie situaciją sausio 2 d.: „Ryte pas mus atėjo pora jaunų lenkų legijonierių. Jau toliau nuo pilies juos pasitikau. Lenkai gyrė lietuvišką vėliavą, kad ji graži, ir čia pat pastebėjo, kad greta lietuviškosios reikėtų pakabinti ir lenkišką. Nežinau, ar jie patys atėjo, ar jų vadovybė atsiuntė pasižvalgyti. Tačiau mūsų jėgų kalne negalėjo pamatyti, nes visi kiti buvo pilies kambaryje. Lenkai taip pat pasigyrė, kad naktį nuginklavę bolševikų ginkluotąsias pajėgas Vilniuje ir paėmę laimingai jų išdą su 3 000 000 rublių. Ar tai buvo tiesa, neteko patirti.“⁷¹ Toliau S. Butkus prisiminė, jog netrukus atsitiktinai ar ne vienas savanoris iš vėliavos sargybos apsišaudė su kalno papėdėje buvusiais lenkais. Tiesa, be pasekmių, bet lenkai dėl to pasiskundė lietuvių karininkams⁷².

Tą pačią sausio 2 d. lietuvių kariškiams buvo įvesti skiriamieji ženklai: karininkams trispalviai raiščiai, o kareiviams – trikampiai ant kairės rankovės, aukščiau alkūnės. Raiščiuose ir trikampiuose buvo išpaudžiami komendantūros antspaudai; juos pagamino suorganizuotos Vilniaus lietuvių moterys⁷³. Tikslas, pasak karininko P. Gužo, „išvengti nesusipratimams ir kad legioninkai lenkai nekliudytų laisvai vaikščioti atskiriams mūsų karininkams ir kareiviams“⁷⁴. Gana tolerantišką lietuvių ir lenkų kariškių sanbūvį gatvėse paprasčiausia būtų aiškinti visų jų jaučiama bendra bolševizmo grėsme. Bet akivaizdžiai

⁶⁹ S. Butkus, min. veik., p. 101.

⁷⁰ P. Gužas, min. veik., p. 453.

⁷¹ S. Butkus, min. veik., p. 102.

⁷² Ten pat, p. 102–103.

⁷³ Ten pat, p. 104.

⁷⁴ P. Gužas, min. veik., p. 453.

būta ir kitų motyvų, susijusių su tarpusavio santykiais. Gruodžio 31 d. lenkų štabo mobilizaciniame įsakyme buvo minima ne tik lenkų prievolė stoti į kariuomenę, – ten buvo pasakyta, jog lietuviai turi stoti į lietuvių kariuomenę⁷⁵. Nors lietuvių vyriausybė tą pačią dieną tai įvertino kaip „anarchiją“⁷⁶, akivaizdu, kad buitiniame lygmenyje viskas atrodė kiek kitaip: lietuvis kareivis gatvėje šalia daug gausesnių legionininkų galėjo jaustis kur kas tvirčiau, žinodamas minėtą lenkų karinės vadovybės poziciją. Taip pat reiktų atsiminti, kad labai dažnai paprastus lietuvių ir lenkų kareivius siejo daug daugiau bendrų dalykų, nei galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio: ne tik katalikybė, bet ir bendra „vilnietiška“ kilmė, laisvas komunikavimas ta pačia kalba, o kai kada – netgi iki galo nesusiformavusi modernioji tautinė savimonė (geriausias pavyzdys – lenkakalbė Vilniaus komendantūros kuopa). Be to, buvo žinoma, kad abiejų pusių politiniai lyderiai veda tam tikrą dialogą ir buvo linkstama laukti jo rezultatų.

Po M. Biržiškos protesto lenkų pajėgų vadui santykiai, kaip ir buvo galima tikėtis, paaštrėjo. Protestas buvo svarstomas ne tik štabe, bet ir tarp politikų. Kaip rašo pats M. Biržiška, „buvę nemaža balsų, kad užpuolus mūsų karininkus, nuginklavus, o mane suėmus“⁷⁷. Komendantūrai vadovavęs K. Škirpa įsakė visiems karininkams susirinkti į kareivines ir budėti. Kareivinėse iš dviejų pusių buvo išstatyti kulkosvaidžiai. Palei kareivines ir Žaliojo tilto link buvo išsiuntinėti patruliai, sustiprintos sargybos Gedimino kalne ir prie komendantūros⁷⁸. Didžiausia įtampa buvo sausio 3 d., kitą dieną buvo gauta žinių, kad lenkai nutarę dar nepulti, tačiau karinė parengtis vis tiek buvo palaikoma. Sausio 3 d. lenkai užėmė Vilniaus telefonų stotį, anksčiau vokiečių dalinai perduotą lietuvių kontrolei. Lenkai tai padarė ne tiesiogiai, o su tam tikra vokiečių pagalba ir tarpininkavimu⁷⁹. Tai padarę lenkai gavo galimybę trukdyti ir cenzūruoti telefoninį ryšį su Kaunu, tuo dar labiau didindami lietuvių, pasilikusių Vilniuje, izoliaciją. Lietuvių aktyvistai bandė viešose vietose klijuoti minėtą M. Biržiškos protestą W. Wejtkai bei pasitraukiančios vyriausybės sprendimą dėl valdžios pavedimo komendantūrai ir generalinio įgaliotinio paskyrimo, tačiau lenkai neleido to daryti, plėšė skelbimus, puldinėjo ir terorizavo jų platintojus⁸⁰. Todėl tą pačią dieną M. Biržiška lenkų vadams (ši kartą – jau miesto komendantu besiskelbiančiam gen. A. Mokrzeckiui) pasiuntė dar du protestus: dėl telefoninio ryšio užgrobimo ir dėl skelbimų reikalų⁸¹.

⁷⁵ B. Wali g ó r a, *Walka o Wilno...*, s. 50.

⁷⁶ 1918 12 31 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 56.

⁷⁷ M. Biržiškos 1919 01 03 pranešimas M. Sleževičiui, ten pat, b. 102, l. 38.

⁷⁸ K. Š k i r p a, *Vilniaus problema*, p. 225–226; S. B u t k u s, *min. veik.*, p. 107.

⁷⁹ M. Biržiškos 1919 01 03 pranešimas M. Sleževičiui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 102, l. 38–38v.

⁸⁰ Ten pat, p. 38v.

⁸¹ Ten pat; M. B i r ž i š k a, *min. veik.*, d. 1, p. 63.

Tačiau visa tai mobilizavo lietuviškąją Vilniaus visuomenę. Pirmiausia paspartėjo savanorių registravimosi procesas, anot M. Biržiškos, „lietuviai, įbauginti lenkų, ėmė būriais rašytis į kariuomenę“⁸². Moterys (kaip ir lenkės saviesiems) net buvo suorganizuavusios specialią tarnybą, kad parūpintų sargyboms ir patruliams maisto.

Objektyviai žvelgiant, tuo momentu, kai kilo įtampa su lietuviais, lenkų pajėgos jau turėjo kur kas didesnių rūpesčių, tikriausiai todėl ir apsispręsta konflikto su mažiausiai pavojingais priešininkais neeskaluoti. Mat jau pačiomis pirmomis sausio dienomis prie miesto iš rytų ir pietų visai priartėjo didelės bolševikų pajėgos. Naujosios Vilnios apylinkės užėmė 1 ir 2 Pskovo pulkai, o nuo Nemenčinės judėjo 5-asis, vadinamasis „Vilniaus“ pulkas. Nuo Molodečno į Vilniaus priegais buvo gabenami dar du pulkai⁸³. Lenkų štabe buvo apsispręsta išeiti į priemiesčius ir ten pasitikti atslenkantį priešą. Naktį iš sausio 2 į 3 d. Naujosios Vilnios kryptimi patraukė dalis ulonų pulko, III pėst. batalionas ir karininkų legija. Mieste liko dalis ulonų, saugojusių Antakalnį, I ir IV batalionai, mokomoji, štabo ir lenkiškos komendantūros kompanijos; šios jėgos daugiausia buvo orientuotos prieš vokiečius. Sausio 3 d. ryte prie Naujosios Vilnios įvyko susidūrimas su bolševikais, po kurio lenkai buvo priversti atsitraukti atgal į miestą⁸⁴. Tą pačią dieną lenkų patruliai perėjo demarkacinę liniją į Pohuliankos pusę ir susirėmė su vokiečiais. Tame susidūrime buvo nukautųjų ir sužeistųjų iš abiejų pusių⁸⁵. Vokiečiai apleido geležinkelio stotį, kurią lenkai tuoj pat užėmė, o patys atsitraukė dar toliau Lentvario kryptimi. Sausio 4 d. bolševikai nuo Naujosios Vilnios miesto link nejudėjo, šiose apylinkėse vyko tik žvalgų kovos, užtat Antakalnio linkui nuo Nemenčinės pajudėjo „Vilniaus“ pulkas, iki tol laikęsis gana pasyviai. Ten lenkams jau susidarė kritiška situacija, ir tik į pagalbą atskubėjus vokiečių kariuomenėje tarnavusių lenkų būriui, bolševikai buvo atmušti⁸⁶. Lietuvių komendantūra iširti padėčiai ir atslenkančių bolševikų jėgoms irgi pasiuntė žvalgybinį būrį, vadovaujamą karininko Antano Jakšto. Jis pasiekė Naująją Vilnią ir pastebėjo, kad ten besiorganizuojantys darbininkai bendradarbiauja su bolševikais. Tai buvo bene pirmoji lietuvių žvalgyba⁸⁷.

Prasidėjus tiesioginiam bolševikų spaudimui, lenkai buvo priversti atidėti savo ambicijas ir keisti poziciją lietuvių atžvilgiu. Sausio 4 d. jie jau kreipėsi pagalbos į lietuvių komendantūrą. Į tai K. Škirpa atsakė, jog lenkai neklausę Lietuvos vyriausybės užėmė Vilnių, dabar dar atsisako pripažinti bendrą Lietuvos vadovybę ir nešioti Lietuvos valsty-

⁸² M. Biržiškos 1919 01 03 pranešimas M. Sleževičiui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 102, l. 38.

⁸³ B. Waliğóra, *Walka o Wilno...*, s. 54–55; B. Waliğóra, *Na przelomie. Zdarzenia na ziemiach Białorusi i Litwy oraz w krajach bałtyckich (1918–1919)*, Warszawa, 1934, s. 40–41, 44.

⁸⁴ B. Waliğóra, *Walka o Wilno...*, s. 55–56.

⁸⁵ Ten pat, p. 56; Schroeder gen. a. D. u. Hauptm. v. Heyendorff, min. veik., p. 8.

⁸⁶ B. Waliğóra, *Walka o Wilno...*, s. 57; B. Waliğóra, *Na przelomie...*, s. 45–46.

⁸⁷ S. B utkus, min. veik., p. 106–107; P. G užas, min. veik., p. 452.

bės ženklus, todėl lietuvių komendantūra, turėdama neva arti 2 batalionų gerai ginkluotų žmonių, griežtai atsisako ne tik padėti lenkams, bet ir vesti kokias nors derybas tuo klausimu⁸⁸. K. Škirpa kalbėdamas tyčia didino lietuvių karių skaičių, kad lenkams padarytų įspūdį. M. Biržiška taip pat prisimena, kad būdamas įgaliotiniu savo darbo vietoje kas dieną „buvau lankomas lenkų, dažniausiai nepažįstamų ponų, ponių ir panelių, ne kartą labai malonių ir iškalbingų, kurie visaip ragino mane, kad įsakyčiau „Vilniaus lietuvių įgulai“ ginklu paremti lenkų legionininkus“⁸⁹.

Įdomu, jog stebint situaciją Vilniuje pačių komendantūros karininkų nuotaikos ir nuomonės irgi keitėsi. Tai gerai iliustruoja M. Biržiškos sausio 3 d. pranešimo M. Sleževičiui ištrauka: „Karininkai pirmą ir antrą dieną turėjo didelį norą susiremti su komunistais, matydami lenkų karžygius veikiant. Teko man juos sulaikyti nuo įsikišimo. Kadangi dabar darbininkų minios labai yra įpykusios prieš legionistus, tat mūsiškių susilaikymas simpatiška tųjų minių yra priimtas; noriu nuo karininkų kiek galima toliau nublaškyti kontrrevoliucijos narių vaizdą. Kai kas iš komunistų šiandien mėgino net perkalbėti mūsų karininkams susidėti su darbininkais, bet šie atsakė neturį teisės tai daryti be savo vyresnybės leidimo.“⁹⁰ Atsiminus pradinę komendantūros palikimo Vilniuje intenciją – pasipriešinti bolševikams, panašu, kad lenkų pradėtos kovos pirma su Sovietu, po to – su rusų bolševikais jaukė tą visą pradinį lietuvių sumanymą ir vertė į besikeičiančią situaciją reaguoti ypač lanksčiai bei atsargiai. M. Sleževičius sausio 4 d. atsakė M. Biržiškai: „Tamstos žygiui per lenkų kariuomenės vadą Vilniuje p. Veitko ir iškeltam protestui pilnai pritariame. Karininkams įsakykite, kad jie kuo mažiausia kištųsi į bendrą su lenkais akciją prieš bolševikus, bet kad patys visai atskirai tinkamą akciją varytų. Prieš lenkus jie turi stipriai visur remtis ir griežtai, nors korektiškai laikytis, be kovos jokių pozicijų neužleisti.“⁹¹

Sausio 4 d. lenkų štabas jau svarstė pasitraukimo iš miesto galimybę, tačiau dar nutarė kitą dieną bandyti laikytis, o po to trauktis Rūdininkų, Rodūnės, Eišiškių, Ščiuočino kryptimis. Bolševikai tuo metu vis traukė miesto link daugiau jėgų, o nuo ankstaus sausio 5 d. ryto iš Naujosios Vilnios pusės pradėjo lemiamą puolimą. Lenkai palaiapsniui traukėsi. Vakare jų vadovybė nutarė pasitraukti iš miesto. Pas ją atvyko Miesto tarybos delegatai su prašymu nutraukti kovą, bijodami, kad atkaklaus pasipriešinimo atveju bolševikai galėtų keršyti miesto gyventojams. Tuoj pat prasidėjo traukimasis ir koncentravimasis Baltojoje Vokėje, kur iki sausio 6 d. pusiaudienio susirinko visi Vilnių gynę ir iš jo pasitraukę lenkų daliniai⁹².

⁸⁸ K. Škirpa, *Vilniaus problema*, p. 226; S. Butkus, *min. veik.*, p. 107; P. Gužas, *min. veik.*, p. 454.

⁸⁹ M. Biržiška, *min. veik.*, d. I, p. 66–67.

⁹⁰ M. Biržiškos 1919 01 03 pranešimas M. Sleževičiui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 102, p. 38.

⁹¹ M. Sleževičiaus 1919 01 04 atsakymas M. Biržiškai, *ten pat*, p. 47, 49.

⁹² B. Waliğóra, *Walka o Wilno...*, s. 57–59; B. Waliğóra, *Na przelomie...*, s. 46–47.

Lietuvių kariškiai vertindami padėtį nutarė, jog ilgiau išsilaikyti Vilniuje nebus įmanoma. K. Škirpa sausio 4 d. vakare komendantūros raštinę ir didžiąją savanorių dalį, kuriems trūko ginklų, pavedė karininko P. Gužo komandai, nurodydamas trauktis pro Lentvarį Kauno link. Pats su 50 ginkluotų vyrų nusprendė dar pasilikti, kad pridengtų atsitraukimą⁹³. P. Gužo vedami vyrai ankstų sausio 5 d. rytą žygio tvarka pasiekė Lentvarį. Karininkai naktį prikėlė netoliese dvare gyvenusią vokiečių viršininką, kad šis duotų įsakymą įleisti į miestelį, kur dar stovėjo vokiečiai, ir suteikti butus poilsiui. Pastarasis, susisiekęs su savo vyresnybe Kaune, įvykdė prašymus. Tos pačios dienos vakare ši Vilniaus komendantūros dalis vokiečių parūpintu traukiniu pasiekė Kauną⁹⁴.

Likę K. Škirpos vadovaujami savanoriai į savo kareivines jau negrižo, o apsistojo rūmuose priešais Lukiškių aikštę⁹⁵. Atrodo, karininkas K. Škirpa su šia karių grupe lūkuriavo konkretaus politinio sprendimo dėl pasipriešinimo. Grupė dar išlaikė dvi sargybas – savo būstinės ir vėliavos Gedimino kalne. Tai vyko sausio 5 d. bėgyje, kada, kaip jau minėta, bolševikai pradėjo veržtis į miestą. Lenkai tą kritinį jiems momentą „pasidarę mandagūs“, vis teiravėsi lietuvių, ką jie ketina daryti; šie atsakinėdavę, jog laukia savų viršininkų nuomonės⁹⁶. K. Škirpos grupė momentą išnaudojo lietuviškumo manifestavimui: ginkluoti po du vaikštinėjo svarbesnėmis Vilniaus gatvėmis. Be to, kaip tik tada gavo pirmąsias uniformines kepures, prie kurių pavyzdžių kūrimo darbavosi žymūs dailininkai Antanas Žmuidzinavičius ir Petras Rimša. Su šiomis kepurėmis savanoriai buvo dar labiau pastebimi gatvėse. Lenkams stebintis tariamai padidėjusiu lietuvių karių skaičiumi, šie sakydavo, jog tai pora tūkstančių atvyko iš Kauno ir tuoj pat atvyks dar daugiau. Sutemus savanoriai pastebėjo, kad prie Šv. Jokūbo bažnyčios mūrų rogėmis atvyko kaimiečiai su šieniu ir jame pasislėpusiais ginkluotais asmenimis, spėjamai bolševikais. Jie dar norėjo tuos asmenis suimti, bet karininkai jau neleido ir įsakė rengtis galutiniam pasitraukimui⁹⁷. K. Škirpa išlaukė visą įmanomą laiką ir tik tada paskelbė įsakymą. Anot jo, „politiniais sumetimais buvo svarbu, kad mes nepasitrauktume iš Vilniaus anksčiau lenkų“⁹⁸. Netrukus tamsoje visa K. Škirpos grupė iš Vilniaus pajudėjo Lentvario link. Įdomiausia, kad tai pastebėję, sunerimo paskutiniai užsilikę legionieriai, ir jau paniškai apleidinėjo miestą. Lietuviams trauktis niekas netrukdė, o lenkai buvo apšaudomi pro langus ir iš užkampių. Dar naktį pasiekusi Lentvarį, K. Škirpos grupė čia praleido sausio 6 d. ir vakare traukiniu išvyko Kaišiadorių link. Lentvaryje ji iš vokiečių taip pat

⁹³ K. Škirpa, Vilniaus problema, p. 226. Savanoris S. Butkus, likęs Vilniuje, mini, jog pasiliko ne 50, bet 25 ginkluoti vyrai (S. Butkus, min. veik., p. 108–109.).

⁹⁴ P. Gužas, min. veik., p. 454.

⁹⁵ S. Butkus, min. veik., p. 109.

⁹⁶ Ten pat.

⁹⁷ Ten pat, p. 110.

⁹⁸ K. Škirpa, Vilniaus problema, p. 226.

buvo gavusi patalpas poilsiui ir maisto. Sausio 7 d. ir šie savanoriai jau buvo Kaune⁹⁹. Atvykusių savanorių (tiek P. Gužo, tiek K. Škirpos grupių) pagrindu sausio 6 d. buvo sudaryta Kauno komendantūra. Kalbant apie Vilniaus savanorių (abiejų grupių) skaičių ir apginklavimą pasitraukimo momentu, S. Butkaus duomenimis, tuomet buvę per 20 karininkų ir daugiau kaip 150 kareivių, kurie visi turėjo 2 lengvuosius kulkosvaidžius, 28 pėstininkų šautuvus, 12 karabinių, 7 revolverius, 450 rankinių granatų (daugelį be kapsulių) ir 1594 šovinius šautuvams. Visa ši ginkluotė buvo perduota besiorganizuojančiai Kauno komendantūrai¹⁰⁰.

Tuo tarpu Vokėje besitelkiančių lenkų laukė skaudus pažeminimas iš vokiečių pusės. Čia vokiečiai sulaukė jų aukščiausius vadovus (gen. W. Wejtką ir jo štabo vadovą kpt. Zygmunta Klingerį) bei sausio 6 d. įpiršo sutartį, pagal kurią lenkai vokiečių būtų nugabenti į Lapų vietovę (už Balstogės, jau etninėje Lenkijoje), kur galėtų stoti į reguliarios kariuomenės eiles. Tačiau lenkai turėjo vykti be ginklų, kuriuos vokiečiai prižadėjo grąžinti jau atvykus į Lopus. I, II ir IV batalionai sudėjo ginklus (636 karabinius ir 158 durtuvus) ir sutiko būti transportuojami¹⁰¹. Daugiausia tai buvo kariškai blogai apmokytas ir aprūpintas Vilniaus lenkų jaunimas. Vokiečiai jiems išdavė pakvitavimus, uždarė į prekinis vagonus be jokių patogumų ir išsiuntė. Iš lenkų buvo atimti dokumentai, visi pinigai, avalynė, „vokiškos kilmės“ drabužiai, netgi kelnės¹⁰². Ginklų vokiečiai irgi negrąžino. Pasitraukdami lietuvių savanoriai dalį lenkų matė ir Lentvaryje, nakvojančių šaltyje atvirame ore ir saugomų ginkluotų vokiečių¹⁰³. Sausio 8 d. nuginkluotieji lenkai buvo atgabenti į Mazovijos Ostruvą. Skaičiuojama, kad atvyko ir į besiformuojančią vadinamąją Lietuvių–baltarusių diviziją įstojo 154 karininkai ir 1035 eiliniai (įskaitant ir tuos, kurie patys atkeliavo mažais būreliais ir pavieniui)¹⁰⁴. Tačiau rotmistras Jerzis Dąbrowskis su savo kavaleristais dar sutarties pasirašymo metu atsisakė prisidėti ir nutarė trauktis patys, pagal ankstesnįjį planą. J. Dąbrowskio būrio branduolį sudarė ulonų pulkas (370 karabinių, 115 kardų ir 5 kulkosvaidžiai; pulką sudarė daugiausia Vilnijos dvarininkai su savo žirgais), prisidėjo taip pat III batalionas (apie 300 karių su 3 kulkosvaidžiais, tarp jų buvę vokiečių kariai poznaniečiai), karininkų legija (apie 40 karininkų) ir medicininio aptarnavimo grupė¹⁰⁵. Tai buvo geriausiai aprūpinta ir ginkluota pajėgų dalis, kuriai atiteko ir didžioji buvusios „Savigynos“ pinigų kasos dalis. Sausio 7 d. ši grupuotė, laikydamasi

⁹⁹ S. Butkus, min. veik., p. 111–116.

¹⁰⁰ Ten pat, p. 107–108.

¹⁰¹ B. Waliğóra, *Na przelomie...*, s. 47.

¹⁰² *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, red. zbioru R. Bierzanek i J. Kukulka, t. 2, Warszawa, 1967, s. 387–388.

¹⁰³ S. Butkus, min. veik., p. 113.

¹⁰⁴ B. Waliğóra, *Na przelomie...*, s. 47.

¹⁰⁵ Ten pat, p. 47–48, 52–56.

atokiau nuo vokiečių, atvyko į Rūdininkus. Po to pro Eišiškes patraukė į Gardino pusę, pakeliui ne tik išvaikydama besiorganizuojančius kairiuosius, bet ir apiplėšinėdama bei terorizuodama paprastus baltarusius valstiečius¹⁰⁶. Pakeliui pasipildydama vietiniais lenkų kariškiais, padidėjusi J. Dąbrowskio grupuotė sausio 26 d. perėjo Nemuną ties Arlia ir patraukė Ružanų link, po to – Pružanų link, kur susidūrė jau su ukrainiečių pajėgomis. Vasario 9 d. grupuotė susitiko su reguliariosiomis Lenkijos pajėgomis tame regione ir tuo baigė savo žygį¹⁰⁷.

Grįžtant prie lietuvių reikalų, gali kilti klausimas, kodėl savanoriai pasitraukė iš Vilniaus, taip ir nesusirėmę su priešiškomis jėgomis, pirmiausia raudonarmiečiais (kas buvo jiems iš anksto numatyta)? Apie tai svarstė M. Biržiška. Pasak jo, „suprovokavus mūsų savanorių išitraukimą į kautynes su raudonaisiais, kas begalėtų įvykti tik mums prisiėmus karinę lenkų vadovybę, tatai lenkų politikų būtų paskiau naudojama prieš mus kaip mūsų pačių pripažinimą tautinės ir politinės jų pirmenybės Vilniuje, drauge nustelbiant visa, kas mūsiškių būtų reikšminga padaryta Vilnių ginant“¹⁰⁸. Turint omenyje šią mintį ir kartu jau minėtąjį M. Sleževičiaus reikalavimą, kad akcija prieš bolševikus būtų vykdoma griežtai atskirai nuo lenkų, galima daryti gana pagrįstą prielaidą, kad K. Škirpos vadovaujami savanoriai, prieš palikdami miestą, labai tikėtina, būtų susirėmę su bolševikais, jei šalia arti nebūtų buvę lenkų. Tačiau aplinkybės taip lėmė, jog ginkluoti lenkai, organizuoti ar padiriki, vis sukosi aplink iki paskutinės minutės, kai į miestą jau įžengė raudonieji. Tokioje situacijoje negausių lietuvių pasipriešinimas bolševikų nebūtų buvęs įvertintas kaip atskiras savarankiškas veiksmas; apie atskirą fronto barą irgi nebuvo ko svajoti, nes tam reikėjo išankstinės sutarties su lenkais. Be to, pradinį apsisprendimą kautis koregavo, kaip jau minėta, lenkų pasielgimas su Vilniaus Sovietu bei su tuo susijusi negatyvi M. Biržiškos, kaip generalinio įgaliotinio, pozicija lietuvių išitraukimo į kovas atžvilgiu. Dėl savanorių pasipriešinimo lenkams M. Biržiška yra pastebėjęs, „kad mūsiškiai pultų lenkus, žinoma, nebuvo nei kalbos nei minties, turbūt, niekam“¹⁰⁹. To pagrindas, kaip žinia, buvo ne silpnumas, bet principinė lietuvių valdžios laikysena, kad Vilniaus lenkai yra Lietuvos visuomenės dalis ir kova su jais reikštų pilietinį konfliktą. Žinoma, po deklaruoto pavaldumo Lenkijos karinei vadovybei ir po Sovieto ginkluoto likvidavimo greičiausiai jau buvo ne taip, tačiau Lietuvos valdžia iš principo siekė konflikto neeskaluoti ir, matyt, dar vylėsi taikaus atskirų vietinių jėgų dialogo.

Traukiantis iš Vilniaus ir komendantūrai, pagrindinis vaidmuo reprezentuojant lietuviškumą vėl turėjo tekti miesto lietuvių šviesuomenei. Tiesa, greitai besikeičiančiomis

¹⁰⁶ A. L u c k i e v i č, *Polska okupacja u Bielarusi*, Vilnius, 1920, s. 7.

¹⁰⁷ Išsamiau apie Dąbrowskio grupuotės veiksmus žr.: A. D e r u g a, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*, Warszawa, 1969, s. 141–145.

¹⁰⁸ M. B i r ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 66.

¹⁰⁹ Ten pat.

aplinkybėmis reikėjo ieškoti kitų to reprezentavimo formų. Sausio 4 d. tuometinėje „Rūtos“ draugijos salėje, lietuviškos visuomeninės veiklos centre, įvyko lietuvių susirinkimas, kuriame dalyvavo apie 300 žmonių. Susirinkimo iniciatyva, beje, buvo generalinio igaliotinio M. Biržiškos, nes jam, turinčiam savarankiškai nuo vyriausybės Kaune orientuotis ir veikti, „labai svarbu buvo susiprasti su Vilniaus lietuvių visuomene ir būti jos palaikomam“¹¹⁰. Tad susirinkime M. Biržiška referavo apie savo veiklą ir sulaukė visiško palaikymo (išskyrus susilaikiusius nuo visų balsavimų revoliucinius socialistus liaudininkus). Tačiau visų pirma susirinkimą pradėjo kun. Juozas Tumas, – kviesdamas visus lietuvius esamu metu laikytis bendros nuostatos. Pasak jo, „čia bolševikai veržiasi į Lietuvą, čia lenkai okupantai, kurių nuomone, Lietuvos nėra. Legionierių organizavimas – tai dvarininkų interesų gynimo reikalas. Bolševikų judėjimo idėja – žemės reforma, ji svarbi ir ji Lietuvoje įvyks. Lenkai, norėdami apginti savo reikalus, privalėjo įstoti į Valstybės Tarybą ir išvien su lietuviais organizuotis. To jie nepadarė – jiems gėda“¹¹¹. Po šios prakalbos visi palaikė rezoliuciją: „Mes pripažįstame Lietuvių valdžią ir tik jos klausome“¹¹². Po to kalbėjo M. Biržiška. Baigdamas jis ragino nepertraukti kultūrinio darbo mokyklose, scenoje, spaudoje ir visiems iš vieno ginti Lietuvą ir jos sostinę Vilnių nuo lenkų, į jų karo žygius visai nesikišant. Taip pat prašė susirinkimą sudaryti „tarybėlę“, su kuria, esant reikalui, galėtų pasitarti. Susirinkimas nutarė Vilniuje šeimininkaujančius lenkus laikyti Lietuvos valstybės priešais, valdžios uzurpatoriais ir neklausyti jų reikalavimų, jokiais reikalais nesikreipti į jų įstaigas, kreiptis tik į savuosius; šaukiant lenkams dėtis į organizacinį komitetą miesto valdybai rinkti, išrinko keturis asmenis susižinoti su kitais nelenkais bendrai taktikai nustatyti; nutarė taip pat leisti bendrą lietuvių kasdieninį informacinį biuletinį¹¹³. Dar buvo nutarta sausio 6 d. rengti kitą susirinkimą. Sausio 5 d. dėl informacinio biuletinio susirinko tuometinių redakcijų bei partijų atstovai ir nutarė leisti „Vilniaus žinias“¹¹⁴. Sausio 6-ąją, t. y. dieną, kai turėjo įvykti kitas Vilniaus lietuvių susirinkimas, mieste situacija jau buvo visiškai pasikeitusi.

Tą dieną gatvėse jau šeimininkavo raudonarmiečiai, juos sveikino iš pagrindžio išėję komunistai ir ideologiškai artimiausios grupuotės – internacionalistai bei žydų Bundo nariai¹¹⁵. Kun. Pranas Bieliauskas pastebėjo, jog „gatvėse pasirodė daug žydų

¹¹⁰Ten pat, p. 67.

¹¹¹P. Bieliauskas, min. veik., p. 124.

¹¹²Ten pat.

¹¹³M. Biržiška, min. veik., d. 1, p. 67–68.

¹¹⁴„Vilniaus žinios“ taip ir nepasirodė. Joms numatytas funkcijas iš dalies vykdė 1918 m. pab. krikščionių demokratų pradėta leisti „Laisvoji Lietuva“, kuri nuo 1919 m. sausio pirmų dienų buvo jau daugiau ne įkūrusios partijos, bet visos Vilniaus nekomunistinės lietuvių visuomenės nuomonę reiškiantis laikraštis (M. Biržiška, min. veik., d. 1, p. 121).

¹¹⁵B. Waligóra, *Walka o Wilno...*, s. 60.

su šautuvais¹¹⁶. Liudininkai pažymi į miestą įžengusių raudonarmiečių nedisciplinuo- tumą ir skurdą. Ta kariuomenė atrodė ypač išbadėjusi ir pirmasis jos rūpestis buvo ap- sirūpinimas maistu; raudonarmiečiai tučtuojau ne tik „iššlavė“ maisto parduotuves bei viešojo maitinimo įstaigas, bet taip pat brovėsi į sandėlius bei rūsius; prasidėjo vagystės ir plėšikavimai¹¹⁷. Gatvėse iškart pasimatė „rėpliojančių girtų kareivių“¹¹⁸. Vakare į miestą priplūdo dar daugiau raudonarmiečių, kurie, pvz., nakvoti grūdosi į Universiteto rūmus, kėlė triukšmą stumdydamiesi ir keikdamiesi¹¹⁸. Ant namų sienų buvo išlipinti pranešimai, jog miestą užėmė Raudonoji armija ir įvesta sovietų valdžia. Ant Gedimino kalno rastą lietuvišką trispalvę bolševikai suplėšė, palikdami kaboti tik jos raudonąją dalį; buvusiose Valstybės Tarybos patalpose sugadino ir subadė durtuvais Lietuvos miestų herbus ir kitas istorines relikvijas¹¹⁹. Tačiau pirmiausia darė kratas buvusiose legionininkų telkimosi vietose. Tokiomis tad aplinkybėmis lietuviai rinkosi į antrąjį savo pasitarimą, tačiau jame dalyvavo apie 500 žmonių¹²⁰. Pirmininkavo Vladas Stašinskas, sekretoriavo kun. J. Tu- mas. Pastarasis karštai kalbėjo apie lenkų legionierius, juos smerkdamas; apie bolševikus pasakė: „žiūrėsime, ko jie čia atėjo: ar okupuoti, ar socialinių reformų idėjas atnešė“¹²¹. Buvo priimta tokio turinio rezoliucija: „Nekliudydami jokioms demokratinėms sociali- nėms Lietuvos reformoms, nespresdami kokios perilga nusistatys Lietuvoje valdžios for- ma, nė kaip su kaimynais grupuois (visa tai tesprendie pati Lietuvos liaudis), mes palie- kame piliečiais jau apsisprendusios valstybės – Lietuvos Respublikos“¹²². Taip pat buvo išrinkta delegacija, turėjusi pranešti bolševikų vadams tokią Vilniaus lietuvių poziciją bei tuo pačiu sužinoti tų vadų nuomonę.

Tuo tarpu į Kauną pasitraukusi Lietuvos valdžia sausio 3 d. susigriebė, jog reikia išsamiau paaiškinti žmonėms atsitraukimo iš Vilniaus priežastis ir apibrėžti santykius su lenkais, vokiečiais bei bolševikais, išleidžiant specialų atsišaukimą (ar kelis atskirus atsišaukimus) į šalį. Ypač jautrus pasirodė pasitraukimo iš Vilniaus dėl lenkų veiklos momentas. Valstybės Tarybos vicepirmininkas S. Šilingas netgi išreiškė nuomonę, kad „jokio specialinio atsišaukimo dėl Vilniaus užėmimo nereikia, nes mes atsidursime labai kebliame padėjime, išstatę Vilniaus lenkus savo priešininkais, nes nei jie su mu- mis, nei mes su jais nekovojo“¹²³. Valstybės Tarybos pirmininkas A. Smetona irgi

¹¹⁶ P. Bieliauskas, min. veik., p. 126.

¹¹⁷ Ten pat; F. Muckermann, *Wspomnienia z niewoli bolszewickiej*, Wilno, 1922, s. 4–5; B. Wai- góra, *Walka o Wilno...*, s. 61.

¹¹⁸ P. Bieliauskas, min. veik., p. 126.

¹¹⁹ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, p. 85.

¹²⁰ M. Biržiška, min. veik., d. 1, p. 73–74.

¹²¹ P. Bieliauskas, min. veik., p. 125.

¹²² J. Tumas-Vaižgantas, *Raštai*, t. 4, Kaunas, 1922, p. 236.

¹²³ 1919 01 03 Ministrų kabineto posėdžio protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 257.

sakė, kad „apie Lietuvos lenkus nereikėtų kalbėti, nes tai yra mūsų vidaus klausimas“. Ministras Juozas Paknys manė, jog „mes negalime pasakyti, kad lenkai iš Vilniaus mus išvarė. Bet tai yra pradžia tos akcijos, kurią jie varo prieš Lietuvos nepriklausomybę“. Švietimo ministerijos valdytojas pasiūlė žiūrėti pragmatiškiau: „Šalis jau žino, kad Vilnius užimtas vietos lenkų. Ir mano, kad jis užimtas kovai su bolševikais“. Todėl reikėtų tik paaiškinti, kodėl „mes negalime eiti su lenkais iš vieno“¹²⁴. Pragmatiškumas posėdyje paėmė viršų: buvo linkstama didžiausią kaltę suversti vokiečiams kaip atsitraukiančiam jėgai (įdomiausia, kad A. Smetonos iniciatyva) – kad trukdė laiku suorganizuoti Lietuvos kariuomenę. Visgi Vokietija buvo daugiau buvęs priešas. Reikia manyti, jog niekas neprieštaravo pačioje posėdžio pabaigoje vidaus reikalų ministro išdėstytam esamų priešų eiliškumui: pirmoje eilėje bolševikai, paskui Lenkija, „apie Lietuvos lenkus kuo mažiausia“¹²⁵. Galbūt būtent šiame posėdyje buvo padėti pagrindai vėliau itin išsisknijusiam stereotipiniam vertinimui, sąmoningai užgožusiam buvusias pasitraukimo iš Vilniaus peripetijas, kurio šerdis būtent tokia: esą vokiečiai sutrukdė sukurti stiprias lietuvių karines pajėgas, galėjusias apginti ir išlaikyti Vilnių Lietuvai nuo bolševikų.

Persikėlusį į Kauną valdžia, kiek leido galimybės, stengėsi palaikyti nuolatinį kontaktą su generaliniu įgaliotiniu bei pagal jo rekomendacijas materialiai paremti lietuvių darbą Vilniuje. Poreikiai buvo išties nemaži. Jau sausio 3 d. M. Biržiška M. Sleževičiui rašė: „Turiu sudaryti šiokią tokią Taryboje raštinę, nes daugybė reikalų, rašymo, pats negi atliksiu; įsigijau Tarybos antspaudą, nes palikote mane be antspaudų <...> „svarbiausia, po 3–4 dienų išleisiu pinigus, skirtus mokyklai ir šiaip švietimui. Iš Vilniaus gub. žmonės reikalauja pašalpos apsaugai – turiu nors kiek duoti; turiu ir vieną kitą inteligentą prie darbo palaikyti. Tad kuo greičiau siųskite pinigų, be Karo Apsaugos (komendantūros) reikalų, ir šiaip reikalams; čionai ne viena kita tūkstantine, bet šimtais tūkstančių kvepia“¹²⁶. Kitą dieną premjeras atsakė: „Pasikvieskite sau padėjėjų – darbininkų. Sudarykite savo kanceliariją iš vietos žmonių. Pinigų 100 000 markių siunčiame. Valdininkams praneškite, kad jie ir toliaus eitų savo priedermes. Jei kas atvyksta stoti Lietuvos kariuomenėn, imkite tuos Vilniaus pulkan. Jei nereikalingi, siųskite Kaunan. Sudarykite ir spaudos biurą Vilniaus miesto ir Vilniaus gubernijos reikalams tenkinti. Mokyklas šelpkite kiek galėdami.“¹²⁷ Sausio 5 d. M. Biržiška vėl prašė premjerą atsiųsti pinigų¹²⁸. Beje, kurjeris, per kurį generalinis įgaliotinis gaudavo pinigų, buvo tuometis Vidaus reikalų minis-

¹²⁴ Ten pat.

¹²⁵ Ten pat.

¹²⁶ M. Biržiškos 1919 01 03 pranešimas M. Sleževičiui, ten pat, b. 102, p. 39.

¹²⁷ M. Sleževičiaus 1919 01 04 atsakymas M. Biržiškai, ten pat, p. 47, 49.

¹²⁸ M. Biržiškos 1919 01 05 pranešimas M. Sleževičiui, ten pat, p. 44.

terijos tarnautojas Stasys Lozoraitis¹²⁹. Vėliau jis prisiminė: „Biržiška sudarė kontrastą šitai pasmerktojo miesto atmosferai. Jis priėmė mane visiškai ramus, lyg pavesta jam misija – pasilikti prieš oкупuojamoje sostinėje – būtų normalus, kasdieninis dalykas. Nesukubėdamas parašė laišką ministeriui pirmininkui Sleževičiui ir jį man davė, palinkėdamas geros kelionės. Tą pačią naktį aš išvažiavau į Kauną, o sekančią dieną sovietai okupavo Vilnių.“¹³⁰

M. Biržiška liko vykdyti savo pareigų Vilniuje ir bolševikų valdžios sąlygomis, nors nujautė, kad anksčiau ar vėliau tai baigsis suėmimu. Sausio 6 d. eidamas į buvusias Valsstybės Tarybos patalpas buvo išpėtas, kad ten jau šeiminkauja raudonarmiečiai, todėl pasuko į lietuvių gimnaziją, kurioje irgi dirbo, ir ten savo kabinete priminėjo lankytojus. Dėl laikysenos atėjusių bolševikų atžvilgiu M. Biržiška taip mąstė: „Buvo aišku, kad mano taktika, kurią taikiau karinei lenkų pajėgai, komunistams pritaikinta nesukeltų jokio politinio efekto ir iš viso neturėtų jokio tvirto pagrindo, kaip kad ji turėjo lenkų atžvilgiu <...> nauji Vilniaus valdytojai oficialiai reiškėsi kaip Vilniaus darbininkų taryba, kuri ėmė veikti dar 1918 XII 15 ir prieš kurią Lietuvos valstybės taryba ir jos vyriausybė dar nebuvo pasisakiusi, ir kaip laikinoji revoliucinė Lietuvos darbininkų ir valstiečių vyriausybė susidariusi XII 16 ir ėjusi Valst. Tarybos valdžios konkurentė, bet taip pat kelianti save Lietuvos žmonių, ne jiems svetima, valdžia; kas kita, jog jau tuomet žinojome maskvinę tos vyriausybės kilmę <...> matėme taip pat Lietuvos raudonosios armijos kareivius pskovitėnus, kalugėnus ir kitokius prašaliečius, o kuo mažiausia saviškių <...> Tačiau tokia buvo nuoga tikrovė, ne juridinis atrodymas. Kiek į antrąją sunku buvo protestu ar kitu kuriuo diplomatiniu aktu beįkibti, tiek jau pirmąją tik ginklu tegalima buvo pakeisti <...> Tad nestebėtina, jog gavau atsisakyti nuo protestų ir kitų griežtų, naujose sąlygose nebesveikų, žygių taktikos ir jog naujoji taktika atitiko vilniečių nusistatymą.“¹³¹ M. Biržiška nusprendė, kad jo naujoji taktika bus tapati minėtoje sausio 6 d. Vilniaus lietuvių rezoliucijoje deklaruotai laikysenai. Praktikoje tai reiškė politinį susispendavimą ir atsidėjimą visuomeninei ir kultūrinei lietuviškumo veiklai.

Naktį iš sausio 8 į 9 d. bolševikai areštavo M. Biržišką, taip pat ką tik iš užsienio grįžusį M. Sleževičiaus vyriausybės užsienio reikalų ministerijos valdytoją Augustiną Janulaitį bei žydų reikalų ministrą J. Vygodskį, matyt, kaip „Kauno vyriausybės“ narius¹³². Dar nieko nežinodama apie tuos suėmimus, sausio 6 d. paskirtoji lietuvių delegacija sausio 9 d. gavo priėmimą pas bolševikinės vyriausybės vadovą Vincą Kapsuką.

¹²⁹ V. B. Pšibilskis, *Mykolas Biržiška. Patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimo ir veiklos pėdsakai*, Vilnius, 2009, p. 171.

¹³⁰ S. Lozoraitis, *Mykolas Biržiškos būdo bruožai, Mūsų Vytis*, 1963, nr. 4, p. 116.

¹³¹ M. Biržiška, *min. veik.*, d. 1, p. 72–73.

¹³² Ten pat, p. 76–77.

Šis delegacijai aiškino apie savo valdžios nusistatymą dėl Lietuvos ir Baltarusijos sienos: be Kauno ir Suvalkų gub. Lietuvai dar priklausysianti Vilniaus gub., išskyrus Dysnos ir Vileikos apskritis, apie Vilniaus atskyrimą nuo Lietuvos negali būti nė kalbos, tik neaišku dar esą dėl Gardino gub., kurios, kad ir baltarusiškos, politiniai ir kultūriniai reikalai svyrą į Vilnių; Lietuva būsianti nepriklausoma, bet kaip nepajėgianti pati atsilaikyti, gausianti greičiausiai susifederuoti su Rusija, jei tai nuspręšias Lietuvos darbininkų ir valstiečių sovietų suvažiavimas; nebūsią pripažintos „margos–dryžos“ Lietuvos vėliavos, nei Vytis, nei valstybinė lietuvių kalba, bet dokumentuose ir kariuomenėje greičiausiai būsianti vartojama „visiems suprantama rusų kalba“; saviškių neužtekus atsivesta esą svetimos kariuomenės, bet dabar sudaromi esą tik vietinių gyventojų pulkai; revoliucinė vyriausybė bendradarbiausianti su visais, nepaisydama nuomonių skirtumo, jei jie nesilaikysią Lietuvos Tarybos ir darbo nesabotuosią¹³³.

Sausio 10 d. šias Kapsuko mintis naujame lietuvių inteligentų susirinkime buvusioje „Lietuvos aido“ redakcijoje persakė delegacijos narys kun. J. Tumas¹³⁴. Neaišku, ar tuomet susirinkusiems bolševikų vado lietuvių teiginiai nuskambėjo įtikinančiai. Petras Klimas jau daug vėliau yra įdomiai ironiškai pastebėjęs, kad „Kapsukas kažkaip burtininkiškai mokėjo sterilizuoti brolius raudonarmiečius nuo gobšaus rusiškumo“¹³⁵. Sausio 10 d. susirinkime buvo nutarta išrinkti komisiją, turėjusią prašyti valdžios paleisti kalinius. Šiai trijų asmenų delegacijai Kapsukas pažadėjo išleisti suimtuosius. Savo ruožtu iš bolševikų institucijų to paties reikalavo ir lietuvių gimnazijos mokytojų ir mokinių delegacijos. Visi šie veiksmai lėmė, kad jau sausio 12 d. M. Biržiška, A. Janulaitis ir J. Vygodskis buvo paleisti. Tačiau tą pačią dieną buvo suimtas (asmeniniu vieno iš bolševikų lyderių Prano Eidukevičiaus nurodymu) Vilniuje likęs M. Sleževičiaus vyriausybės valstybės kontrolierius V. Stašinskas, kuriam po to teko kalėti jau kur kas ilgiau¹³⁶.

Suėmimas nepakeitė M. Biržiškos pozicijos, kuri įsivyravo ir tapo būdinga visai Vilniaus lietuvių šviesuomenei: „Svarbu buvo prie naujos valdžios neužleisti kitiems lietuviškųjų pozicijų, neleisti įsigalėti svetimiams, nes, vėliau gražinus Vilnių teisėton valdžion, kitaip tai būtų jai sudarę nemaža keblumų.“¹³⁷ Vilniaus lietuvių laikraštis „Laisvoji Lietuva“ jau sausio 8 d. redakciniame straipsnyje rašė: „Bėgant savajai inteligentijai nuo viešojo gyvenimo, turės jų vietą užimti svetimi, nenumanantieji nei lietuvių būdo, nei šalies reikalų <...> Jeigu šalies valdymo priekyje stovės lietuviai, tikrai norintieji taip sutvarkyti šalį, kad joje visiems darbo žmonėms, ypač biednuomenei būtų žmoniškai gyventi, tai galima ramiai žiūrėti į naują Lietuvos okupaciją. Reikėtų tiktai linkėti, kad

¹³³ Ten pat, p. 79–80; J. T u m a s-V a i ž g a n t a s, min. veik., p. 237–238.

¹³⁴ P. B i e l i a u s k a s, min. veik., p. 127.

¹³⁵ P. K l i m a s, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990, p. 218.

¹³⁶ M. B i r ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 80–88.

¹³⁷ Ten pat, p. 73.

toji okupacija kuo greičiausiai pasibaigtų, o kad Lietuvoje visa valdžia ir šalies likimas pereitų į pačių jos gyventojų rankas. Vistiek kaip mes tą valdžią vadinsime, ar tarybų valdžia, ar proletariato diktatūra.¹³⁸ Tai nebuvo vien tiktai deklaracijos. Sausio 12 d. iš Maskvos per Daugpilį į Vilnių atvyko M. Biržiškos brolis Vaclovas, V. Kapsuko jau paskirtas švietimo komisaru¹³⁹. Labai greitai jo vadovaujama komisariate susitelkė ypač daug lietuvių. Vaclovas Biržiška, nekreipdamas dėmesio į savo tarnautojų pažiūras, priglaudė kone visus lietuvių vyriausybės Švietimo ministerijos darbui pakviestus ir Vilniuje pasilikusius tarnautojus, priimdavo ir visus, kurie į jį kreipdavosi. Lietuvis socialdemokratas Vaclovas Bielskis tvarkė žemės ūkio komisariatą ir čia vėlgi vyravo ne rusakalbiai, bet lietuviai ir lenkai. Dėl pragyvenimo sumetimų kiekvienas inteligentiškos profesijos atstovas turėjo galimybę „prisiglausti“ prie revoliucinės valdžios komisariatų ar sovietų įstaigų. Reiktų pažymėti, jog Maskva negailėjo V. Kapsuko vyriausybei pinigų, o šios vyriausybės atstovai, savo ruožtu, jų nebrangino ir netaupė. Pasinaudojant tuo, iš savo vadovybe ir sudėtimi „lietuviškų“ komisariatų daug lėšų būdavo pervedama lietuviškai veiklai. Tam labai pravertė sutartinė brolių Vaclovo ir Mykolo Biržiškų veikla¹⁴⁰.

Reikia pasakyti, jog V. Kapsuko vyriausybės užimtaja pozicija dėl bendradarbiavimo savo interesais naudojosi ir kitų Vilniaus tautybių inteligentija, pirmiausia tie patys lenkai. Komunistams, kurie tikėjosi susidurti čia, kaip ir Rusijoje, su šviesuomenės sabotažu, tai buvo nelaukta staigmena. Jie savo spaudoje pradžioje tuo džiaugėsi ir rašė, kad tai – „garbė Vilniaus inteligentijai“ (tik vasarį, kai santykiai pasikeitė, bolševikai susigriebė ir jau rašė, kad „nemano taikintis su buržuazine inteligentija“)¹⁴¹. Sausio 21 d. valdžia organizavo lietuvių inteligentų mitingą, kuriame pats V. Kapsukas ilgai ir iškalbingai reiškė savo valdžios pažiūras ir nusistatymą, žadėdamas greitai įveikti Kauną ir nurodydamas, kaip nekomunistinė šviesuomenė galinti bendradarbiauti su komunistų vyriausybe¹⁴². Idilė tarp inteligentų ir V. Kapsuko valdžios sausio pabaigoje dar tęsėsi: sausio 25 d. „Laisvoji Lietuva“ rašė: „mūsų inteligentijos dalyvavimas, kad ir socialistiškai–komunistiniu būdu tvarkomosios valstybės aparate, yra ne tik galimas, bet ir naudingas“¹⁴³. Apie vilniečių nusiteikimą dirbti lietuviškąjį darbą V. Kapsuko valdžios įstaigose sausiu įpusėjus per Feliciją Bortkevičienę ir Filomeną Grincevičiūtę, nuvykusias į Kauną, buvo informuota M. Sleževičiaus vyriausybė, kuri tam pritarė, tačiau kartu

¹³⁸ Redakcinis straipsnis, *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 08, nr. 2, p. 1.

¹³⁹ Vaclovas Biržiška sutiko būti komisaru iš dalies dėl to, kad už tai gavo V. Kapsuko pažadą išlaisvinti brolių Mykolą (V. B. P š i b i l s k i s, min. veik., p. 174).

¹⁴⁰ M. B i r ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 102, 106–111.

¹⁴¹ Ten pat, p. 123.

¹⁴² Ten pat, p. 123–124.

¹⁴³ A. K., Inteligentija ir komunistų valdžia, *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 25, nr. 9, p. 1.

ir išpėjo apie pavojų išivelti į kovas tarp bolševikų ir nepriklausomos Lietuvos bei būti revoliucinės valdžios išnaudotiems prieš nepriklausomos valstybės reikalus¹⁴⁴.

Tačiau netrukus V. Kapsuko vyriausybės santykiai su Vilniaus lietuviais ėmė prasėti. To požymių ėmė atsirasti dar nuo sausio pabaigos spaudoje. Sausio 23 d. „Laisvoji Lietuva“ atsargiai pasisakė prieš svetimos kariuomenės, svetimos kalbos ir šiaip svetimų gaivalų išileidimą į Lietuvą iš revoliucinės vyriausybės pusės ir dar čia pat įdėjo pranešimą, perimtą iš Kauno spaudos, apie bolševikų išvijimą iš Panevėžio¹⁴⁵. Dėl tos žinios redaktorius buvo iškviestas pasiaiškinti į Vilniaus revkomą, o po to tą pačią dieną buvo padarytos kratos jo, redakcijos ir administracijos patalpose¹⁴⁶. Paskutinėmis sausio dienomis lietuvių kariai į rytus nuo Kauno ėmė ginklu stabdyti bolševikų slinkimą, prasidėjo susirėmimai. Ta proga „Laisvoji Lietuva“ sausio 25 d. įvykius taip interpretavo: „Mūsų revoliucinė valdžia remiasi pakviestais į „talką“ rusais, kurių išvaryti ateina „paliepti eiti į talką“ vokiečiai <...> Mūsų politikos vadams reikėtų susitaikyti, ir išvairius vienus ir kitus „talkininkus“, leisti pačiai tautai galingą žodį tarti“¹⁴⁷. Laikraščio pozicija vis griežtėjo. Sausio 28 d. jis pasisakė prieš „svetimus atėjūnus“, kurie „Lietuvoje revoliuciją kelia ir palaiko“, o revoliucija žmonėms, kurie „nori taikos ir ramybės, nori darbo ir duonos, nori žemės, yra giliai tikį, yra susipratę lietuviai, duoda tik prakalbą, skelbia žemės nacionalizaciją, skelbia tikybinę kovą“¹⁴⁸. Sausio 29 d. laikraštis siūlė „susitaikyti su kauniškiais be kraujo praliejimo“, nes „ten spiečiasi žmonės ne tam, kad kovoti su darbininkų klasei reikalingomis reformomis, bet kad kovoti su parsikviestais iš Rusijos „talkininkais“ okupantais, kad kovoti su šalies naikinimu be minties“¹⁴⁹. Vasario 4 d. laikraštis jau tiesiai rašė apie „monarchinę Kapsuko valdžią“, kurią „keikdami žmonės lydės iš Lietuvos“¹⁵⁰.

Žinios apie lietuviškos valdžios centro Kaune organizavimąsi ir stiprėjimą vis labiau veikė Vilniaus lietuvių šviesuomenę, kuri į tai reaguodavo ne tik vis dažnesniu revoliucinės valdžios įstaigų apleidimu ir bėgimu į Kauną, bet ir vis savarankiškesniu, tvirtesniu laikymusi bolševikinės vyriausybės atžvilgiu. 1919 m. vasarį jau aiškiai jautėsi prasi-dėjęs kitokių santykių tarp Vilniaus lietuvių ir bolševikinės valdžios etapas. Pilnutėlė lietuviškos šviesuomenės Kregelio žydų gimnazijos salė vasario 16 d. šventė pirmąsias Nepriklausomybės paskelbimo metines, ir ta šventė virto ryškia patriotine manifestacija. Milicija su raudonarmiečiais užrėmė salės duris, o paskui surašinėjo salėje buvusių

¹⁴⁴ M. Biržiška, min. veik., d. 1, p. 126; V. B. Pšibilskis, min. veik., p. 173.

¹⁴⁵ Redakcinis straipsnis, *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 23, nr. 8, p. 1; Lietuvių kariuomenė eina pirmyn, ten pat.

¹⁴⁶ M. Biržiška, min. veik., d. 1, p. 134.

¹⁴⁷ Redakcinis straipsnis, *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 25, nr. 9, p. 1.

¹⁴⁸ Ten pat, 1919 01 28, nr. 10, p. 1.

¹⁴⁹ Ten pat, 1919 01 29, nr. 11, p. 1.

¹⁵⁰ Ten pat, 1919 02 04, nr. 13, p. 1.

vyrų adresus ir pavardes¹⁵¹. Dar vasario 7–8 d. uždraudžiant opozicinę Vilniaus spaudą, buvo uždraustas ir „Laisvosios Lietuvos“ laikraštis¹⁵². Kaip tik vasario 16 d. buvo suimta F. Bortkevičienė, po to per kelias dienas sekė L. Giros, kunigų Povilo Dogelio, Juozo Vailokaicio, Mečislovo Reinio areštai¹⁵³. Konfrontacija tapo akivaizdi, o jos eiga bei baigtis ėmė tiesiogiai priklausyti nuo nepriklausomos Lietuvos ir sovietų santykių, tiksliau – nuo tuo metu prasidėjusių aktyvių kovų su bolševikais eigos ir baigties.

Išvados

Straipsnyje pateikiamo tyrimo prielaidos grindžiamos keliais istoriniame diskurse daugmaž nekvestionuojamais teiginiais. Pirma, lietuvių tautinio judėjimo aktyvistai XX a. pradžioje Vilnių bekompromisiškai ir vienareikšmiškai matė projektuojamos moderniosios valstybės sostine. Antra, nors baigiantis Pirmajam pasauliniam karui regione egzistavo (dažniausiai nacionaliniu pagrindu) daug politinių jėgų, kovojusių ir konkuruvousių tarpusavyje, iš Rytų plintantį bolševizmą jos visos suprato kaip didžiausią ir bendrą grėsmę, nes jis kėsinosi į tradicinę visuomeninę tvarką bei vertybes. Šių tendencijų formuojamame istoriniame fone turėtų būti suprantami ir vertinami įvykiai Vilniuje 1919 m. sausį, kai bent kelis sykius keitėsi politinė miesto kontrolė.

Kadangi lietuviai etniškai sudarė tik nežymią miesto gyventojų mažumą, siekdami politinės jo kontrolės, neišvengiamai turėjo užsitikrinti kitataučių gyventojų grupių paramą. Šia linkme pačioje 1918 m. pabaigoje buvo pasiekti susitarimai su baltarusių ir žydų atstovais, tačiau stipriausia tautinė grupė – lenkai – nė nemanė sutikti su lietuvių siekais ir rodė akivaizdžias pastangas integruotis į atsikuriančią Lenkijos valstybę. Vilniaus lenkų siekis eiti išvien su Lenkija griovė ir istoriškai susiformavusią Vilniaus bei visos Lietuvos visuomenę, kadangi tos visuomenės dalis ėmė sietis su svetima valstybe. Pirmas konkretus žingsnis buvo Vilniaus lenkų „Savigynos“ 1918 m. gruodžio 29 d. pasiskelbimas Lenkijos kariuomenės dalimi.

Politinį Vilniaus lietuviškumą 1918–1919 m. sandūroje pirmiausia reprezentavo jame pradėjusios kurtis moderniosios Lietuvos valstybės valdžios institucijos – Lietuvos Valsstybės Taryba ir vyriausybė. Būtent vyriausybė dėl vidinių lietuviškų politinių procesų tuo metu tapo svarbiausia institucija (laikinais perėmusi ir įstatymdavystės prerogatyvas), ir būtent ji paprastai turima omenyje, kalbant apie tuometinę Lietuvos valdžią. Minėtoji Vilniaus lenkų pozicija ir veiksmai nulėmė M. Sleževičiaus vadovaujamos vyriausybės

¹⁵¹ M. B ir ž i š k a, min. veik., d. 1, p. 136–137.

¹⁵² Ten pat, p. 137.

¹⁵³ Ten pat.

apsisprendimą 1919 m. sausio 2 d. išsikelti į Kauną: nutarta apsisistoti ten, kur buvo daugiausia šansų gauti plačiosios visuomenės, t. y. etninių lietuvių, paramą ir tuo pagrindu organizuoti atkirtį besiveržiantiems bolševikams.

Tačiau Lietuvos valdžios pasitraukimas iš Vilniaus nereiškė miesto politinio lietuviškumo fiasko, kaip kartais bandoma pateikti istoriografijoje, nes Vilniuje buvo paliktos lietuviškos valdžios institucijos: generalinis įgaliotinis ir karinė miesto komendantūra. Jos egzistavo ginkluoto lenkų iššeimininkavimo sąlygomis, tačiau susidūrimo su jais neįvyko: abi pusės vengė atviro tarpusavio konflikto. Lietuviai vengė susidūrimo ne tik ir ne tiek dėl savo silpnumo, kiek dėl nuostatos tebelaikyti lenkus Lietuvos visuomenės dalimi ir susilaikyti nuo pilietinio konflikto. Generalinis įgaliotinis tik diplomatiškai protestavo prieš lenkų veiksmus. Toje situacijoje politinio lietuviškumo reprezentantams svarbiausia buvo nepasitraukti nuo bolševikų anksčiau už lenkus. Komendantūra turėjo užduotį atitraukdama bent simboliškai pasipriešinti raudonarmiečiams, tačiau, atėjus tam momentui, idėjos buvo atsisakyta, nes chaotiškų lenkų veiksmų sąlygomis žingsnis greičiausiai būtų buvęs adekvačiai nepastebėtas ir neįvertintas.

1919 m. sausio 6 d. prasidėjus bolševikiniam valdymui, Lietuvos generalinis įgaliotinis M. Biržiška liko Vilniuje, tačiau pakeitė veiklos taktiką: protestuoti prieš naują valdžią nematyta prasmės, nes ji, kitaip, nei Vilniaus lenkų kurta administracija, skelbėsi atstovaujanti pačios Lietuvos gyventojų interesams. Naujoje situacijoje politinio lietuviškumo reprezentavimo vaidmuo buvo suteiktas Vilniaus lietuvių inteligentijai, kuri įstengė, prisiderindama prie bolševikų frazeologijos, kalbėti „liaudies“ vardu. Santykių su V. Kapsuko valdžia pobūdį lietuvių inteligentai tiesiogiai siejo su valdžios deklaruojamo lietuviškumo atitikimu realybei. Nenuostabu, kad santykiai palaipsniui ėmė vis prastėti, nors pradžioje išties buvo matomas tam tikras bendradarbiavimas, inteligentų įsitraukimas į valdžios struktūras, ką apsprendė ir lietuvių kilmės asmenų buvimas aukščiausiose tos valdžios postuose. 1919 m. sausio pabaigoje ėmęs ryškėti Lietuvos valdžios tiesioginis karinis pasipriešinimas bolševizmui dar labiau skatino pozicijų išsiskyrimą.

THE ISSUE OF THE POLITICAL LITHUANITY OF VILNIUS IN JANUARY OF 1919

Summary

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

In the beginning of the 20th century actors of the Lithuanian national movement unequivocally saw Vilnius as the capital of the projected modern state. This attitude became most obvious at the end of World War I, when the time came to make particular decisions. Since Lithuanians ethnically made up a meagre minority of the city's population, they needed support from groups of foreign-born citizens in order to implement their goal. At the end of 1918, agreements in this direction were reached with representatives of the Belarusians and Jews, however, the most influential and powerful group – the Poles – would not agree to any compromise that would favour Lithuanians; on the contrary, they strived to integrate into the reviving state of Poland.

In the junction of 1918 and 1919, the political Lithuanity of Vilnius was first and foremost represented by the establishment of the highest governmental institutions, such as the Council of Lithuania and the Government. The attitude of the Poles resulted in the fact that on 2 January 1919 the Government under the leadership of M. Sleževičius decided to relocate to Kaunas where the chances of receiving the support of ethnic citizens and on its basis organize resistance against the advancing bolshevism were much higher. However, Vilnius was not entirely stripped of the representation of political Lithuanity as these functions were assigned to the General Representative of the Government and the city's military commandant's headquarters. These Lithuanian institutions managed to avoid armed clashes with the Poles who made attempts to establish their order in the city, though the latter did not pursue conflict either, being already involved in chaotic struggles at first with the Vilnius workers' council and later with Red Army soldiers.

As it became obvious that the Poles would not withstand the Bolsheviks, for Lithuanians it was politically important not to withdraw from Vilnius before the Poles. As the latter were retreating, soldiers of the Lithuanian commandant's headquarters also left Vilnius on the 5th of January.

General Representative M. Biržiška stayed in the city in the situation of the Bolsheviks' rule and changed the tactics, initiating the assignment of the key functions of the representation of political Lithuanity to Lithuanian intellectuals of Vilnius. Initially the intellectuals to a certain extent cooperated with V. Kapsukas' regime and even got involved into its structures, however, associated the nature of relations with the conformity of the Lithuanity, declared by the authorities, with reality. As with time the said Lithuanity raised more and more doubts to the intellectuals, the relations deteriorated. At the end of January there was obvious opposition of Lithuanian intellectuals to the authorities, enhanced by the attitude of independent Lithuania towards the Bolsheviks.

Gauta 2013 m. rugsėjo mėn.

Edmundas Gimžauskas – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys – XX a. pirmos pusės Lietuvos etnopolitinė istorija; XX a. Lietuvos istorijos šaltinių rengimas publikavimui.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, 01108 Vilnius.

El. paštas: e.gimzauskas@yahoo.com